

A MAGYAR RENESZÁNSZ-KUTATÁS ÚJABB EREDMÉNYEI

Tudományos irodalmunkban meglehetősen ritka az egy-egy kutatási terület helyzetét felmérő, a valamely nagyobb kérdésoporra vonatkozó kutatásokat együttesen ismertető és értékelő szemle. Különösen ha olyan problémáról van szó, melynek vizsgálatában a legkülönbözőbb tudományoknak van fontos — és egymást kiegészítő — szerepük. Ilyen komplex probléma a reneszánsz is, általános európai és magyar viszonylatban egyaránt. Az alábbiakban a magyar reneszánszra vonatkozó újabb, — a felszabadulás utáni — kutatásokról próbálok áttekintést nyújtani, annak reményében, hogy a különböző tudományok eredményeinek összefoglalása, illetve egymással való szembesítése elősegíti egyes vitás kérdések eldöntését, a sokszor egymástól függetlenül elért jelentős eredmények összegezését, s a kutatás hiányosságainak, illetve a további teendőknél a kijelölését.

*

A magyar reneszánsz és humanizmus kutatásának a múlt századba visszanyúló gazdag előzményei és értékes eredményei vannak. Mégis csak a legutóbbi időben alakult ki elfogadható, átfogó koncepció a magyar reneszánszról. Ennek legfőbb okát abban kereshetjük, hogy a Magyarországot a XVI. században ért súlyos politikai és katonai katasztrófák megnehezítették a tudósok számára az alapvető történelmi és kulturális folyamatok, összefüggések helyes felismerését. Annak a reneszánsz udvari kultúrának a fejlődését, amely Mátyás uralkodása idején kibontakozott, látszólag ugyanis megakasztotta a magyar államnak a török hódítás következtében való darabokra hullása.. Ezt követően mindhárom országrész szellemi életére a reformáció nyomta rá a bélyegét s ez a kutatókban hosszú ideig azt a látszatot keltette, hogy a mohácsi katasztrófa után és a reformáció megjelenésével egy egészen új korszak veszi kezdetét. A régebbi évtizedek legkitűnőbb szakembereinek úgy tűnt, mintha a magyar reneszánsz és humanizmus a magyar kultúra fejlődésében csak egy rövid ideig tartó közjáték lett volna, amely a sokat ígérő XV. századi kezdetek után a XVI. század harmadik évtizedében már nagyjából véget is ért. Ezt a fel fogást képviselte Szekfű Gyula is, aki a reneszánsz virágzásának időszakaként

Mátyás korát jelölte meg. Mályusz Elemér ugyan meggyőzően fejtegette, hogy az egész XVI. század kultúráját is a reneszánsz jellemzi Magyarországon, a tudományos közvélemény inkább Szekfű álláspontja felé hajlott. Az ő felfogása adott irányt Horváth János munkásságának is, aki tervezett nagy szintézisében a középkori irodalom kötete után külön kötetet szentelt a magyar humanizmus irodalmának, 1526-tal zárva annak történetét, a XVI. század középső évtizedei magyar irodalmát pedig a reformáció égisze alatt foglalta össze. A félbemaradt nagy mű következő kötetének anyaga, az 1570-es évekkkel kezdődően már az ellenreformáció koraként került volna bemutatásra. Az irodalomtörténetírásban sem hiányoztak az ellenvélemények: Eckhardt Sándor munkái erőteljesen hangsúlyozták Balassi költészetének tipikusan reneszánsz jellegét, mások, mint Kardos Tibor és Tolnai Gábor pedig kiemelték a magyar humanizmusnak és reneszánszának egészen a XVII. század első évtizedeiig való nagy szerepét, mégis irodalomtudományunk az 1526 előtti és utáni korszakot s egyúttal a reneszánszt és a reformációt egymástól továbbra is élesen elválasztotta. Leghamarabb a művészettörténetírás szakított ezzel a téves periodizációval, miután Balogh Jolán kutatásai már a 30-as években bebizonyították, hogy a Mátyás-korban kibontakozó magyar reneszánsz művészet a kedvezőtlen körülmények ellenére is tovább fejlődött a XVII. század derekáig. A felszabadulás utáni magyar reneszánsz-kutatás így meglehetősen tisztázatlan képet kapott örökbe.

A magyar reneszánsz új, korszerű felfogásának kidolgozása az utolsó tizenöt esztendő érdeme, amikor a marxizmus—leninizmus szempontjainak az érvényesülése és a tudományos munka tervszerű szocialista szervezése különösen kedvező feltételeket teremtett a magyar reneszánsz-kutatás számára. Jórészt a marxista szemléletnek köszönhető, hogy a magyar történettudományban nagy szerep jutott az addig meglehetősen elhanyagolt gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatoknak, melyek a reneszánsz korának vonatkozásában is meglepő eredményekre vezettek. Másrészt a marxista tudománynak, főként az irodalomtudománynak a haladó hagyományok, a haladó ideológiai törekvések iránti fokozott érdeklődése nagy lendületet adott a humanizmus és a reformáció, illetve a velük összefüggő irodalom kutatásának. A szocialista tervszerűség jóvoltából kibontakozó levéltári és könyvtári kutatómunka, a hazai és külföldi gyűjtemények rendszeres átfésülése, valamint a budai és visegrádi ásatások pedig azt eredményezték, hogy a magyar reneszánszra vonatkozó tárgyi, ténybeli ismereteink ma messze felülmúlják a két évtizeddel ezelőttieket.

A témát, szempontokat és anyagot tekintve egyaránt kiszélesedő kutatómunka gyökeresen átformálta a magyar reneszánszról, humanizmusról és reformációról való korábbi elképzeléseket. Az újabb kutatások fényében tartahatatlanná vált a reneszánsz és humanizmus, illetve a reformáció merev szétválasztása és két külön korszakra való utalása. Világossá vált, hogy a magyar

reneszánsz nem zárul le a XVI. század első harmadában, hanem a kor meghatározó és legjellemzőbb tényezője marad egészen a XVII. század elejéig. Az elmúlt két évtized során a kutatás így eljutott egy az európai fejlődéssel összhangban levő egységes magyar reneszánsz korszak felfogásához. Az 1961. október 10—15-én Budapesten megtartott lengyel—magyar reneszánsz-konferenciára már ennek a felismerésnek a jegyében került sor.*

Lássuk most a konkrét eredményeket.

*

A magyar reneszánsz-kutatás számára különösen az újabb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások teremtettek szilárd alapot. Felfedték azokat az alapvető jelenségeket, melyek az 1526 előtti és utáni időszakot a nagy politikai változások ellenére is összefűzik, lehetővé tették a reneszánsz kor időbeli kereteinek megnyugtató kijelölését, s végül megvilágították azokat a társadalmi feltételeket, melyek között a magyar reneszánsz kultúra kialakult és virágzott. A történeti kutatást a XV. és XVI. század azért is különösen érdekelte, mert az e korszakban végbemenő változások Magyarország egész újkori fejlődését befolyásolták, — mégpedig igen szerencsétlen módon. Míg ugyanis a középkor végén Magyarország az európai történelemben is jelentékeny szerepet játszó erős hatalom volt, a XVII. század végére, a barokk korban, Európa egyik legelmaradottabb országa lett. A régebbi történetírás ezt a jelenséget a török hódítással és a Habsburg-uralommal próbálta magyarázni. Bár ezeknek valóban súlyos és hátrányos következményei voltak az ország fejlődése szempontjából, önmagukban nem adnak megnyugtató feleletet az újkori magyar történelem kedvezőtlen alakulására. A magyar történészek számára adva volt tehát az izgalmas feladat: felderíteni Magyarország reneszánsz-kori történetének titkát.

A kérdés annál inkább érdekes volt, mert a legújabb kutatások kimutatták, hogy Magyarország a XV. században már csaknem elérte a nyugat-európai országok színvonalát, legalábbis gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben. Szabó István és Pach Zsigmond Pál munkái a mezőgazdasági termelésről és az agrárviszonyokról bizonyították, hogy azok fejlettsége ekkor már nem maradt el az európai átlagtól, Szücs Jenő könyve pedig a városi ipar XV. század eleji rohamos fejlődését mutatta ki;¹ egyidejűleg, mint azt Mályusz Elemér kitűnő tanulmányából tudjuk, végbement a nemességnek teljesen, de

* Lásd: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. Bp. 1963 (E kötet tanulmányai alábbi áttekintésünkben nem szerepelnek.)

¹ SZABÓ ISTVÁN: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp. 1948. — PACH ZSIGMOND PÁL: *Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Etudes Historique 1960. I. 387—433.* — SZÜCS JENŐ: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp. 1955. — Lásd még e tárgyról: FÜGEDI ERIK: *Kaschau, eine osteuropäischen Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts*. StudSlav 1956. 185—213.

részben a polgárságnak is a renddé szerveződése;² végül pedig sor került a Hunyadi-ház vezetésével az államhatalom központosítására, egy centralizált, abszolutisztikus monarchia létrejöttére is.³ Számos forráskiadvány, monográfia és tanulmány érdeme, hogy sok tekintetben már fény derült azokra a gazdasági és társadalmi tényezőkre, melyek a biztató jelenségek ellenére a későbbi hanyatlás okai, egy egészségtelen fejlődés kiindulópontjai lettek, s egyúttal a reneszánsz kor sajátságait is meghatározták.

Szücs Jenő említett munkája nemcsak a magyarországi városoknak a XV. század első felében végbement rendkívül gyors fejlődését szemlélteti, hanem azt a feltűnő tény is, hogy a XV. század derekán — Mátyásnak a városokat támogató politikája ellenére — a városok többsége nemcsak megáll a fejlődésben, de hanyatlani is kezd. A XV. század második felében lakosságuk száma csökken, s ezen belül is különösen az iparúzó polgárság létszáma lesz kisebb. Ezzel egyidőben a céh kicsinyes védekező intézménnyé válik, s összes szokásai, rendszabályai konzerváló, a termelés növekedését gátló tendenciát árulnak el. Míg Európa nyugati részén ez időben a városok egyre nagyobb virágzásának lehetünk tanúi, s azok átmeneti stagnálása, illetve hanyatlása (persze nem mindenütt!) csak a barokk korban következik be, addig Magyarországon ez egybeesik a reneszánsz kialakulásával.

A városi iparnak és ezzel maguknak a városoknak ez a kezdődő hanyatlása korántsem jelentette azonban az árutermelésnek, sőt még az ipari cikkek termelésének a visszaesését sem. A XV. században a mezőgazdasági produkció már rendkívül magas fokot ért el, s egy egyre szélesebb polgárosodó gazdag paraszti réteg kezdett kiemelkedni a jobbágyság kötelékéből. Hasonlóan a nyugat-európai viszonyokhoz, a jobbágyi függés kezdett formálissá válni, a jobbágyok tehetősebb része átalakulóban volt szabad bérlővé. Sőt egyre nagyobb számban alakultak ki a polgárosodó parasztság privilégiumokkal rendelkező kisebb centrumai, a mezővárosok, melyek körzetük ipari cikkekkel való ellátásáról is gondoskodtak. Szabó István és Székely György tanulmányai meglepő tényanyaggal illusztrálták ennek a polgárosodó paraszti rétegnek s központjaiknak, a mezővárosoknak a fejlettségét.⁴ Ilyen kisebb ipari és kereskedelmi központok természetesen Európa többi országaiban is kialakultak. Magyarországon azonban ezeknek sikerült elhódítaniuk az igazi városok piacait, s ezzel megakadályozni azok nagy várossá való fejlődését. Persze akadt ez alól

² MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Száz 1957. 46—123, 529—602.

³ Lásd ELEKES LAJOS műveit: Hunyadi. Bp. 1952. — Mátyás és kora. Bp. 1956. — Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XV^e siècle. Etudes Historique 1960 I. 437—466.

⁴ SZABÓ ISTVÁN: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449—1526. Etudes historiques 1960. I. 359—383. — SZÉKELY GYÖRGY: Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländischen Gesellschaft um 1500. Uo. I. 469—502. — Uő.: Le développement des bourgs hongrois à l'époque du féodalisme florissant et tardif. Annal Univ Scient Bp. Sectio Hist. 1963. V. 53—87.

kivétel: az önálló erdélyi fejedelemség megalakulása következtében a központi fekvésű Kolozsvár meghódította szinte az egész erdélyi piacot, s így a XVI. században itt — egyedül a magyarországi városok közül — fejlett ipar és kereskedelem, igen nagy polgári jólét és virágzó városi reneszánsz bontakozhatott ki.⁵

A fejlett városokkal szemben — Maksay Ferenc és N. Kiss István gazdaságtörténeti munkáinak tanúsága szerint — a mezővárosok gazdasági előretörése minden történelmi megrázkódtatás és az országot végigsöpítő háborúk ellenére is tovább tartott egészen a XVI. század utolsó évtizedeiig.⁶ Különösen az 1520-as évektől 1570 tájáig tartó agrárkonjunktúra segítette elő a mezővárosok virágzását. A legfőbb veszélyt erre a paraszt-polgári prosperitásra nem a török hordák és a Habsburgok jelentették, hanem már a XV. század végétől kezdve jelentkező versenytársak: a paraszti árutermelés hasznát megszerezni, kisajátítani törekvő nemesség. A bárókkal szemben renddé és hatalommá szervezkedő nemesség vezetői, leggazdagabb rétege egyre többet próbált törvényes és törvénytelen úton elvenni jobbágyaitól, majd ő maga fogott kereskedelmi vállalkozásokba, s végül majorságokat, korszerű árutermelő gazdaságokat kezdett kiépíteni. Az ellentétes érdekek folytán a gazdag nemességnek és a parasztság polgárosodó rétegének hol gazdasági, hol jogi, hol egyenesen fegyveres küzdelme az egész XVI. század jellemzője lett. Már az 1514-ben Dózsa György vezetésével kirobbanó nagy parasztháború is jórészt ezzel volt összefüggésben. A földesurak arra törekedtek, hogy a mezővárosok privilégiumait megszüntessék, a jobbágy személyi szabadságát korlátozzák, s magángazdaságaikban ingyen munka végzésére kényszerítsék. Ezt a törekvést a XVI. század utolsó évtizedeiben kezdte siker koronázni. Ekkorra a nemesség legfelsőbb rétege a közben elvérzett középkori arisztokráciának a helyébe emelkedett. Tünelmes gyorsasággal törtek fel a gazdag nemesi családok a mohácsi csatavesztést követő zűrzavarban, és a két király, illetve a Habsburg uralkodó és az erdélyi fejedelem között lavírozva, s az egyházi birtokokat szekularizálva hallatlan nagyságú birtokok uraivá lettek. Ez a parvenü arisztokrácia végül megtörte a mezővárosok fejlődését, óriási robotoltató gazdaságokat épített ki, s teljessé tette az ún. második jobbágytság rendszerét. A reneszánsz kor tehát Magyarországon végül is egy a középkorinál is merevebb feudális rendszer visszaállítását hozta magával, az ország további fejlődése számára rendkívül kedvezőtlen feltételeket teremtve.

A történészek jól érezték, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődésnek ezt az eltorzulását nem lehet kizárólag belső tényezők rovására írni, hiszen erre az

⁵ PIRNÁT ANTAL: Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben. ELTE Bölcsstud. Évk. 1955. 103—121. — GOLDENBERG, SAMUIL: Kolozsvár kereskedelme a XVI. században. Kelemen Lajos-emlék. 1957. 293—310. — JAKÓ ZSIGMOND: Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. Uo. 361—393.

⁶ MAKSAY FERENC: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. — N. KISS ISTVÁN: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960.

időre esik a világgpiac kialakulása, melynek vérkeringésébe a virágzó külkereskedelem révén Magyarország is bekapcsolódott. A nemzetközi gazdasági erőviszonyok megítélésében azonban a magyar kutatók még nem jutottak megnyugtató eredményre. Egyesek, mint Kubinyi András és Ember Győző, a XVI. század első felének magyar külkereskedelmét vizsgálva, arra a megállapításra jutottak, hogy ekkor igen jelentős kereskedelmi tőke volt Magyarországon, a külkereskedelem mérlege erősen aktív és azt túlnyomórészt hazai kereskedők bonyolították le.⁷ Mások viszont, így elsősorban Makkai László, tagadják jelentősebb hazai tőke létezését és azt bizonyítják, hogy a magyarországi gazdasági élet a XV. század közepe óta egyre inkább függő helyzetbe került a délnémet kereskedő és bankházakkal, s különösen a Fuggerekkel szemben, s a magyar városok hanyatlása is, a mezővárosok gazdasági versenye mellett, elsősorban a német tőke fokozódó behatolásának a következménye volt.⁸ Ez utóbbi felfogást erősítette Hermann Zsuzsa kis könyve,⁹ mely meggyőzően mutatta be, hogy az 1515. évi bécsi kongresszuson, mely a Habsburgok számára Magyarország és Csehország megszerzését volt hivatva biztosítani, milyen fontos szerepet játszott Fugger Jakab. A Fugger-cégnek ugyanis elsőrendű érdeke volt az osztrák és magyar területek közös politikai hatalom, mégpedig a kölcsönei révén neki lekötöztetett osztrák Habsburgok kezén való egyesítése. A hazai és külföldi tőke arányának és viszonyának, s ezzel kapcsolatban a Fuggerek szerepének a megvilágítása egyelőre tehát még vita tárgya, s további konkrét kutatásokat igényel.

A magyar reneszánsz kultúra és a humanizmus szempontjából ez a Fugger-vita már csak közvetve érdekes. Annál fontosabb volt azonban annak az adottságnak a kimutatása, hogy míg a szerencsésebb országokban a fejlett városok és fejedelmi udvarok együttes erővel s gyakran egymással szövetségben fejlesztették a reneszánsz kultúrát, addig ez Magyarországon a gazdag nemesség, illetve az ebből kiemelkedő új arisztokrácia és a mezővárosok parasztpolgársága közötti küzdelem, verseny közepette alakult és fejlődött. Nem hiányzott ugyan teljesen a fejedelmi, királyi udvar és a városok szerepe sem, az előbbi azonban jóformán csak Mátyás király időszakára, az utóbbi pedig kevés kivételtől eltekintve csak az egyetlen Kolozsvárra korlátozódott. Mindez sok tekintetben már eleve meghatározta a magyar reneszánsz számos sajátját.

*

A magyar reneszánsz és humanizmus kezdeteit illetően az elmúlt másfél évtizedben két álláspont meg-megújuló vitájának lehetünk tanúi. A Kardos

⁷ KUBINYI ANDRÁS: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagello-korban. BpRég 1959. XIX. 99—119. — EMBER GYŐZŐ: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Száz 1961. 1—46.

⁸ MAKKAI LÁSZLÓ: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. TörtSz 1960. 193—223.

⁹ HERMANN ZSUZSA: Az 1515. évi Habsburg—Jagello-szerződés. Bp. 1961.

Tibor által képviselt vélemény szerint, a XIV. század derekától kezdve jelentkező határozott világias törekvések és erősödő olasz kapcsolatok már a humanizmus jelenségei.¹⁰ A magyar reneszánsz-kutatók többsége azonban egyre inkább elutasította azt a nézetet, mely szerint a középkori világi tendenciák már a reneszánsz előhírnökei lettek volna. Az is elfogadhatatlannak bizonyult, hogy az olasz reneszánsz egyes korai képviselőinek, mint Pippo Spanónak, Masolinónak vagy Pier Paolo Vergorionak hosszabb vagy rövidebb magyarországi szereplése alapján indokolt volna már magyar reneszánszról beszélni a XV. század első felében.

A vita középpontjában azonban a huszitizmus megítélése állt. A felszabadulás utáni kutatás figyelme joggal fordult a forradalmi parasztmozgalomba torkolló huszitizmus felé. Különösen Székely Györgynek a tanulmányai járultak hozzá a magyar huszita mozgalom társadalmi és politikai szerepének a tisztázásához,¹¹ Kardos Tibornak pedig komoly érdemei vannak a magyar huszita bibliafordítás vizsgálatában.¹² Kardos azonban egyrészt eltúlozta a huszitizmusnak a magyar szellemi életre és irodalomra gyakorolt hatását, másrészt a huszita tanításokat is már a humanizmus megnyilvánulásának tekintette, ami súlyos tévedések forrása lett. Mivel ugyanis a huszitizmus Magyarországon jórészt a parasztság körében terjedt el, s így népi mozgalommá vált, a humanizmussal való indokolatlan összekeverése folytán az utóbbit is részben népi karakterűnek lehetett nyilvánítani. Így született meg Kardos Tibor munkáiban az ún. „népi humanizmus” homályos fogalma, melynek segítségével a XV–XVI. század antifeudális tömegmozgalmainak, köztük az 1514. évi hatalmas parasztháborúnak az — adatok alapján is igen nehezen kikövetkeztethető — ideológiáját humanista jellegűnek tekintette. A lassan kialakuló tudós latin humanizmus mellett, sőt mintegy azt megelőzve Kardos így a humanizmusnak egy másik, állítólagos népi vonalát próbálta felvázolni. A magyar humanizmus kezdeteinek a kérdése így nem pusztán kronológiai probléma volt, hanem alapvető elvi kérdés egyúttal, mely összefüggött a humanizmus történeti meghatározásának és megítélésének a kérdésével.

Kardos Tibor tetszetős érvekkel támogatott népi humanizmus koncepciója, bár kezdetben tudott híveket szerezni magának, egyre inkább komoly tudományos kritika tárgya lett. Többen rámutattak a felfogásban levő fogalomzavarra, a történetileg világosan meghatározható reneszánsz kori humanizmusnak és a humanizmusnak mint általános emberi eszménynek, erkölcsi magatartásnak az összekeverésére. A XV–XVI századi tömegmozgalmakra, parasztfelkelésekre vonatkozó alapos történeti vizsgálatok is megmutatták,

¹⁰ KARDOS TIBOR: A magyar humanizmus kérdései. MTA I. OK. 1953. IV. 149–179. — Uő.: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.

¹¹ SZÉKELY GYÖRGY: A huszitizmus visszhangja Magyarországon népeiben. MTA II. OK 1954. V. 135–163. — Uő.: A huszitizmus és a magyar nép. Száz 1956. 331–367, 556–590.

¹² KARDOS TIBOR: A huszita biblia keletkezése. MTA I. OK 1952. III. 127–177.

hogy azokban a humanizmusnak mint a legműveltebb körök kimondottan tudós irányzatának semmi része sem lehetett.¹³ Különösen meggyőzőek Gerézdi Rabánnak a magyar humanizmus kezdeteire vonatkozó fejtegetései.¹⁴ Ezek szerint a magyar humanizmus kialakulása a XV. század derekán, az ország centralizálására törekvő Hunyadi-ház törekvéseivel szoros összefüggésben indult meg. A Közép-Európában ekkor nagyhatalmi helyzetet elfoglaló Magyarországnak művelt vezető hivatalnokokra, a legkorszerűbb tudásanyaggal felszerelt képzett diplomatákra volt szüksége. Már Zsigmond sem véletlenül hívta udvarába Pier Paolo Vergeriót, Hunyadi János kormányzósága és Mátyás királysága idején pedig még inkább nélkülözhetetlenek voltak az Itáliában képzett tudós humanista kancellárok és diplomaták. A nagy humanista költő, Janus Pannonius (1434—1472) is ezek sorából került ki, de éppen az ő tragikus életsorsa figyelmeztet arra, hogy mennyire elszigetelt volt ekkor még Magyarországon a humanizmus. A magyar nyelvű világi líra kezdeteiről szóló könyvében¹⁵ Gerézdi sokoldalúan demonstrálta, hogy még a Jagellok korban is a reneszánsz és a középkori kultúra egymásmellettiségéről kell beszélnünk, amikor is a társadalom nagyobb részének kulturális arculatát és ízlését még elsősorban a középkori határozza meg. A legfelsőbb udvari, egyházi és nemesi körökben jelentkező humanista irodalom mellett szinte virágját éli még a késő középkori vulgáris latin irodalom, valamint a humanizmussal még semmiféle kapcsolatban nem levő középkori jellegű anyanyelvű költészet. A reneszánsz irodalom ebben az időszakban még kizárólag latin nyelvű tudós humanista irodalom, magyar nyelvű ága majd csak a XVI. század második negyedében kezd kibontakozni. Elvetve a „népi humanizmus” romantikus teóriáját, a kutatás eljutott így a magyar reneszánsz és humanizmus kezdeteinek reális megítéléséhez, s ezek az eredmények összhangban állnak a környező országok s általában az Alpokon túli Európa reneszánsz kultúrájáról való ismereteinkkel. A magyar humanizmus nem előzi meg évszázadokkal más országokét, nagyjából együtt halad velük, bár a sajátos társadalmi és politikai adottságok, főként a fejlett állami centralizáció, még így is aránylag korai időben tették lehetővé és szükségszerűvé a magyar reneszánsz és humanizmus kialakulását.

A magyar reneszánsznak az 1520-as évekig, az egységes magyar állam összeomlásáig terjedő korai szakaszaiban három jelenség érdemel különös figyelmet: a latin nyelvű humanista irodalom, a Corvina-könyvtár és a Mátyás udvarában kialakuló korai reneszánsz művészet. Az utóbbi másfél évtized mindhárom területen jelentékenyen gyarapította ismereteinket.

*

¹³ SZÉKELY GYÖRGY: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Száz 1961. 473—506.

¹⁴ GERÉZDI RABÁN: Janus Pannonius. It 1950. 1. sz. 14—60.

¹⁵ GERÉZDI RABÁN: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962.

A latin nyelvű humanista irodalom vizsgálatában egy sor filológiai részlettanulmány és egy összefoglaló monográfia jelzi a magyar tudomány teljesítményeit. Huszti Józsefnek Pier Paolo Vergerio magyarországi munkásságáról szóló posztumusz tanulmányától¹⁶ kezdve kutatóink a magyar humanizmus több addig kellően nem feldolgozott kisebb alakjának az életművét világitották meg. Így Kardos Tibor Ranzano és Bonfini munkásságát, V. Kovács Sándor Garázda Péternek az életművét, Gerézdi Rabán Nagyszombati Mártonnak, Horváth István Károly és Obermayer Erzsébet pedig Macedonai Lászlónak a tevékenységét elemezték.¹⁷ A részlettanulmányok közül kiemelkedik Gerézdi Rabánnak közvetlenül a háború után megjelent munkája Aldus Manutius magyar barátairól, mely a magyar—olasz humanista kapcsolatok egy fontos fejezetét tárgyalja, s egyúttal új adatokkal világitja meg az Erazmussal versenyezve Senecát kiadó Matthaues Fortunatusnak, valamint a magyarországi római feliratokat összegyűjtő Megyericsei Jánosnak a munkásságát.¹⁸

Elsősorban saját nagy számú régebbi dolgozatára építve kísérte meg Kardos Tibor a magyar humanizmus 1526-ig terjedő történetének összefoglalását vaskos könyvében.¹⁹ Az erősen egyéni nézeteket képviselő műnek a legérdekesebb és a legtöbb új anyagot, eredményt bemutató része a Jagello-kor humanizmusával foglalkozik. Kardos véleménye szerint a Jagello-kor magyarországi humanistáit igen fejlett filológiai és természettudományi szemlélet hatja át, munkásságukra döntő hatást gyakorolt Erazmus, s társadalmi állásfoglalásuk, bár Dózsa parasztháborúját elítélték, az elnyomott parasztsággal rokonszenvező. A könyvnek ezeket a téziseit Gerézdi Rabán részletes filológiai és történeti bírálat tárgyává tette s minden ponton ellentétes eredményre jutott.²⁰ Álláspontja szerint Kardos ezeknek az erősen közepes tehetségű humanistáknak a teljesítményeit eltúlozta; egy-két kivételtől eltekintve filológiai munkásságuk az iskolai gyakorlatok színvonalán mozog; amit Kardos komoly természettudományi érdeklődésnek tekintett, az nem más, mint a humanista symposionok sablonos intellektuális játéka; Erazmus határozott hatásáról ekkor még alig lehet beszélni; s végül e humanisták a nemesi rend öntudatos képviselői voltak, akiktől távol állt bármiféle népbarát szándék és törekvés. Megerősítette Gerézdi felfogásának a hitelét legújabb tanulmánya,²¹

¹⁶ HUSZTI JÓZSEF: Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete. FK 1955. 521—533.

¹⁷ KARDOS TIBOR: Pietro Ransano in Ungheria. Janus Pannonius (Roma) 1947. 337—361. — Uő: Bonfini, Mátyás király korának történetírója. (Bev. Bonfini művének magyar fordításához.) Bp. 1959. — V. KOVÁCS SÁNDOR: Garázda Péter. ItK 1957. 48—62. — Uő.: A Dózsa-háború humanista eposza. ItK 1959. 451—473. — GERÉZDI RABÁN: Nagyszombati Márton. ItK 1958. 119—139. — K. OBERMAYER ERZSÉBET—HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY: Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. Száz 1959. 773—801.

¹⁸ GERÉZDI RABÁN: Aldus Manutius magyar barátai. MKsz 1945. 38—98.

¹⁹ Lásd 10. sz. jegyzet.

²⁰ ItK 1958. 544—561. — KARDOS TIBOR válaszáat lásd: FK 1959. 143—164.

²¹ GERÉZDI RABÁN: Egy költői hírnév története. ItK 1962. 720—732.

mely Janus Pannoniusnak a Jagello-kor humanistái körében való népszerűségét, illetve ennek okait vizsgálja, s rámutat ezzel kapcsolatban arra a rendkívül erős nemesi nacionalizmusra, amely e periódus humanistáit áthatotta, s akik éppen nacionalizmusuk igazolására emelték magasra a XV. századi nagy humanista költő kultuszát. Kardos Tibor nagy érdeme viszont, hogy ő tette a legtöbbet a magyarországi latin humanista irodalom megismertetése terén. Nemcsak eredményeiben vitatható monográfiájával, hanem mindenekelőtt egy kitűnő antológiával, melyben magyar fordításban mutatta be a magyar humanisták legfontosabb műveit, köztük Janus Pannonius verseinek tekintélyes részét is.²²

A latin nyelvű humanista irodalom kutatásában a magyar tudománynak különösen két vonatkozásban van nagy adóssága. Az egyik éppen a magyar humanizmus díszével, Janus Pannoniusszal kapcsolatos. Mindmáig nincs műveinek korszerű kritikai kiadása, s a kutatás kénytelen Teleki Sámuelnek 1784-ben megjelent, régen elavult edíciója alapján dolgozni. Több évtizede készül ugyan Juhász László nagy meglepetéseket ígérő új Janus-kiadása, de sajnos, semmi remény sincs rá, hogy belátható időn belül e munkáját be óhajtáná fejezni. Jogos elégedetlenséget kelt az is, hogy Kardos és Gerézdi újabb tanulmányai, fejezetei ellenére sem került még sor Janus Pannonius költészetének rendszeres esztétikai vizsgálatára, pedig élete utolsó éveiben írott meg-
rázó elégiái a latin nyelvű humanista poézisnek nemzetközi tekintetben is figyelemre méltó alkotásai.

A kutatás másik bántó hiányossága, a Mohács utáni latin humanista irodalom vizsgálatának immár hagyományos elhanyagolása. A magyar kutatókat a XVI. század e nagyobb részében már elsősorban a felvirágzó anyanyelvű irodalom érdekelte, s a latin alkotásokat elhanyagolták. Pedig a humanista történetírás ekkor élte virágkorát Magyarországon, s erre az időre esik a nagy filológusnak, Johannes Sambucusnak a munkássága is. Egyedül Forgách Ferencről és Istvánffy Miklósról jelent meg egy-két tanulmány az utóbbi időben.²³

*

A Bibliotheca Corvina immár jó ideje nemcsak a magyar, de a nemzetközi reneszánsz-kutatásnak is egyik kedvelt kutatási területe, s a háború után sem csökkent iránta az érdeklődés. Nagyszámú közlemény jelent meg Magyarországon és különböző más országokban egyes Corvin-kódexek kérdéseiről, származásáról.²⁴ Ezek felsorolásától itt kénytelenek vagyunk eltekinteni, s szemlénket csak a magyar Corvina-kutatás általános problémáira korlátozni. Az

²² A renaissance Magyarországon. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp. 1961.

²³ PIRNÁT ANTAL: Forgách Ferenc. It 1955. 17–32. — BERLÁSZ JENŐ: Istvánffy Miklós könyvtáráról. OSZKÉvk 1959. 202–240. SZÉKELY GYÖRGY: A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása. (Bev. Istvánffy művének magyar fordításához.) Bp. 1962.

²⁴ CSAFODI-GÁRDONYI KLÁRA: Bericht über neuere Forschungen auf dem Gebiet der Bibliotheca Corvina. Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Berlin 1962. II. 9–13.

elmúlt két évtized legjelentősebb munkáját, a Magyarországon őrzött Corvin kötetek művészi díszítésének monografikus feldolgozását Berkovits Ilonának köszönhetjük.²⁵ A számos fényképpel és 48 pompás színes reprodukcióval ékesített luxus-kiadású kötet legfőbb érdeme a Mátyás király által Budán alapított könyvfestő műhely munkájának minden eddiginél alaposabb feldolgozása. Az eddig csaknem kizárólag művészettörténeti vizsgálatok mellé az utóbbi években új kutatási ágak is csatlakoztak. Csapodi-Gárdonyi Klára a Corvin-kódexek scriptorainak vizsgálata terén ért el érdekes eredményeket; B. Koroknay Éva a Corvin-kódexek kötéstábláiról, illetve a könyvtár számára dolgozó budai könyvkötő műhelyekről írt több tanulmányt; Csapodi Csaba pedig a Corvina-könyvtárra vonatkozó egykorú történeti források kritikai elemzését kezdte meg.²⁶ Csapodi egyik cikkében bebizonyította, hogy a firenzei Naldus Naldiusnak a könyvtárról való érdekes és gazdag, de a kutatók által kétkedve fogadott leírása minden tekintetben hiteles értesülésekre támaszkodott; egy másik dolgozatában kimutatta, hogy Antoniό Cattaneo madoccai apátnak a művészettörténetírás által a budai könyvfestő műhely vezető miniátoraként való szerepeltetése csupán a források félreértésének köszönhető; végül harmadik tanulmányában Mátyás könyvtára pusztulásának sokat vitatott kérdésére adott végérvényes választ. Ez az utóbbi tanulmánya végleg lezárja az erre vonatkozó találgatások és feltevések útját. A források egy része ugyanis határozottan állította, hogy a könyvtár a török 1526. évi hadjáratakor, a szultán által elhurcolt kisebb számú kódexet leszámítva, elpusztult. Ennek ellenére egészen a XVII. századig állandóan voltak híradások a budai palotában maradt Corvinákról, sőt a XVII. században Pázmány Péter, Bethlen Gábor s később a bécsi udvar kísérleteket tettek a Budán levő állítólagos Corvináknak a töröktől való megszerzésére. Csapodi most bebizonyította, hogy a török által elfoglalt Budán őrzött könyvek egy más kisebb jelentőségű könyvtár maradványai voltak, melynek semmi köze a Corvinához. Végérvényesen hitelt kell tehát adni azoknak a forrásoknak, amelyek szerint az 1526-ig el nem ajándékozott vagy el nem tulajdonított, illetve a szultán által 1526-ban el nem hurcolt kötetek kivételével, Mátyás híres könyvtárának túlnyomó része a török csapatok első itt jártakor megsemmisült.²⁷

*

²⁵ BERKOVITS ILONA: A magyarországi Corvinák. Bp. 1962.

²⁶ CSAPODI-GÁRDONYI KLÁRA: Mátyás király könyvtárának scriptorai. Petrus Cenninius. MKsz 1958. 327—344. — Uő.: Mátyás király könyvtárának scriptorai. OSzK-Évk 1959. 159—177. — B. KOROKNAY ÉVA: A vaknyomásos Corvina-kötésekről. IparművMúzÉvk 1959. 157—167. — Uő.: A Korvina-kötések Ulászló-kori periódusáról. MűvtÉrt 1962. 125—136. — CSAPODI CSABA: Naldus Naldius hitelességének kérdése. MKsz 1960. 293—302. — Uő.: Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? MKsz 1961. 399—421. — Uő.: Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? MKsz 1963. 27—42.

²⁷ CSAPODI CSABÁNAK a Bibliotheca Corvina történetéről írott összefoglaló monográfiája, a könyvtár állományába tartozó művek katalógusával, kiadásra készen áll. A magyar reneszánsz-kutatás szempontjából elsőrendű fontosságú volna e nagyszabású mű mielőbbi megjelentetése.

Sajnos, a megsemmisülés lett Mátyás budai és visegrádi palotáinak is az osztályrésze, s gyenge vigasz, hogy a felszabadulás utáni nagyszabású ásátások és művészettörténeti kutatások jóvoltából eddig nem sejtett gazdagságban kezdenek elénk tárulni a Mátyás alatti reneszánsz művészet körvonalai. A három fő művészeti központ Buda, Visegrád és a közeli érseki székhely, Esztergom volt. Mindhárom helyen a gótikus és reneszánsz művészet találkozásáról, s ez utóbbinak egyre gyorsabb előretöréséről győződhetünk meg. Budán a XIII. században alapított, majd az Anjouk, s különösen Zsigmond császár által továbbépített gótikus várpalotát fejlesztették tovább, alakították részben át Mátyás művészei. Visegrádon a Duna fölé magasló hegy tetején épített koraközépkori királyi vártól függetlenül, már az Anjouk palotát építettek a vízparton a XIV. században, melyet Zsigmond alatt továbbépítettek, s végül Mátyás idejében teljesen átalakítottak, kibővítettek s a királynő számára egy másik palotát építettek melléje. Esztergomban az ősi román kori királyi vár és palota a fővárosnak Budára való áthelyezése óta (XIII. század) az esztergomi érsek otthona, amelyet a XV. század végén szintén a reneszánsz szellemében építettek tovább. Az esztergomi palota feltárása (főként a román kori alsóbb szintű részek maradtak csak meg) már a 30-as években megtörtént; a visegrádi palota feltárása is megkezdődött már a háború előtt, de nagyobb lendületet csak azt követően vett és még jelenleg is folyamatban van; végül a budai ásátásokra a Mátyás-kori palota helyén emelt barokk palotának az 1945. évi ostrom alkalmával történt részleges pusztulása nyújtott lehetőséget. A jelenleg lehetséges feltárási munkálatok itt már befejeződtek. A budai és visegrádi ásátások leletei, eddigi eredményei különböző kiadványokban és folyóirat-közleményekben láttak napvilágot,²⁸ összefoglaló leírásuk pedig a *Magyarország Műemléki Topográfiája* megfelelő kötetében olvasható.²⁹

Az ásátások eredményeiből kiderül, hogy a nagy fordulat a reneszánsz irányába 1476 után, Mátyás házasságát követően következett be. Ekkor indul meg az olasz művészek beözönlése, s váltja fel a gótikus stílust a reneszánsz az építkezésekben. Esztergomban a 80-as évek végén indul meg a palota reneszánsz stílusú továbbépítése és átalakítása, midőn az érseki székbe is az egyik olasz reneszánsz fejedelmi udvar szülötte, Ippolito d'Este került. A pusztulás folytán az épületek egykori alakját, külső művészi megjelenését a legnehezebb a tudománynak rekonstruálnia. A régészeti, művészettörténeti, történeti és ikonográfiai vizsgálatok együttes alkalmazásával sikerült mégis a kutatóknak lényeges eredményeket elérniök. Balogh Jolán már a budai ásátások megkez-

²⁸ GERŐ LÁSZLÓ: A budai vár helyreállítása. Bp. 1951. — GEREVICH LÁSZLÓ: Castrum Budense. ArchÉrt 1952. 150—171. — DERCSÉNYI DEZSŐ: Visegrád műemlékei. Bp. 1951. — További részlettanulmányok találhatóak a BpRég és az ArchÉrt különböző köteteiben.

²⁹ Magyarország Műemléki Topográfiája. IV/I. 223—288. (A budai emlékek leírása GEREVICH LÁSZLÓ által.) — Uo. V/II. 418—448. (A visegrádi emlékek leírása DERCSÉNYI DEZSŐ és HÉJY MIKLÓS által.)

dése előtt megkísérelte a fennmaradt ábrázolások és a történeti források alapján a budai palota rekonstrukcióját.³⁰ Gondos forráselemzései, egybevetve és igazolva az ásatások tapasztalataival, valószínűsítették a legfontosabb fennmaradt ábrázolásnak, az 1490-ben megjelent Schedel-féle krónika egyik képének hitelességét. Ez a budai palotát bonyolult tagoltságú, különböző időben keletkezett épületek együttesének mutatja, sok toronnyal. Ha az egyes épületek elhelyezkedése, s köztük a Mátyás-korában épített, a képen is jól kivehető reneszánsz szárny nagyjából hitelesnek is bizonyult, a sok torony és a bonyolult tetőszerkezetek iránt már erős kétely nyilvánult meg, mivel ezek inkább egy amolyan mesebeli „kacsalábonforgó várkastélyra” emlékeztettek. Az esztergomi építkezésekről fennmaradt számadások alapján Voit Pál azonban megállapította, hogy ekkor még igen nagy szerepe volt a faépítkezésnek, mely a középkorban egész Kelet-Európában rendkívül elterjedt volt.³¹ Ha a Schedel-féle metszet csipkés toronytetőit, merészen a falakról előreugró loggiáit fában képzeljük el, nincs okunk az ábrázolás hitelességében kételkedni. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy Mátyás budai palotájának olasz építész, akárcsak Ippolito d'Este esztergomi építkezéseinek magyar vezetője, eredetileg ács volt. Külső összhatásában a palota így az olasz reneszánsz és a hazai hagyományok összeolvadását mutatja. Ennek a faanyaggal is erősen dolgozó magyar reneszánsz építkezésnek számos provinciális emléke maradt fenn az ország egykori területének a peremvidékein: templomok, kastélyok. A reneszánsz épületformáknak játékos fatornyokkal, erkélyekkel, lépcsőkkel való harmonikus kombinációit mutatják ezek a részben még fennálló (különösen Erdélyben maradt fenn több belőlük), részben már csak rajzokból ismert kecses épületek. Voit Pál fejtegetései nyomán a magyarországi reneszánsz építkezés e sajátos stílusváltozatában most már minden valószínűség szerint Mátyás budai építkezésének kisugárzását kell látnunk. A magyarországi reneszánsz építészet más jellegű, a faépítkezés hagyományától mentes alkotásaira Bakócz Tamás érsek 1506—07-ben építtetett kápolnája Esztergomban mutat példát. Balogh Jolán mintaszerű monográfiában dolgozta fel ennek a közép-európai viszonylatban páratlan építészeti emléknek a történetét és az olasz reneszánszsal való összefüggéseit.³²

Dalmát és olasz művészek közül kerültek ki a kor Magyarországon dolgozó legjobb szobrászai is. Közülük kettőnek, Giovanni Dalmatának s a Lengyelország számára is dolgozó Giovanni Fiorentinónak az itteni munkásságáról már korábban is tudott a kutatás, de az újabb leletek alapján most már sokkal gazdagabb képet tud rajzolni róluk, valamint eddig ismeretlen társaikról.

³⁰ BALOGH JOLÁN: A budai királyi várpalota rekonstrukciója a történeti források alapján. *MűvtÉrt* 1952. 29—40.

³¹ VOIT PÁL: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építő gyakorlat. *Művészet-történeti Tanulmányok* 1957. 46—87.

³² BALOGH JOLÁN: Az esztergomi Bakócz-kápolna. Bp. 1955.

Giovanni Dalmata magyarországi műveinek a megállapítása terén Balogh Jolán kutatásai hoztak új eredményeket, korrigálva részben Kruno Prijatelj jugoszláv tudós megállapításait, részben pedig Meller Péter elistet attribúcióját.³³ Ez utóbbi ugyanis a visegrádi palota kitűnő mesterre valló pompás reneszánsz díszkútját tévesen Dalmatának tulajdonította. A Magyarországon Johannes Fiorentinusként ismert másik olasz mesterről Gerevich Lászlónak jelentek meg figyelemre méltó tanulmányai.³⁴ Ettől a művésztől főleg sírelmékeket ismerünk, s ezeken Gerevich olyan motívumokat fedezett fel, melyeket a mester csak az itt látható egykori római sírkövekről ismerhetett. Gerevich ezzel kapcsolatban meglepő adatokat sorol fel arról, hogy Mátyás idejében mekkora kultusza volt a pannóniai római emlékeknek; Mátyásnak magának is gazdag régiséggyűjteménye volt. Az olasz mesterek révén tehát egy sajátos pannóniai reneszánsz stílus kezdett kialakulni a plasztikában.

Igen érdekesek Balogh Jolánnak a Mátyás számára dolgozó olasz festőkre vonatkozó újabb eredményei is. Már korábban is ismeretes volt, hogy Mantegna és Filippino Lippi dolgozott Mátyás számára. Filippino Lippi szerette volna Mátyás Budára csábítani, s palotája freskóit vele készíttetni. Balogh Jolán egyik cikke kimutatta, hogy a firenzei művész Magister Albertus Fiorentinus néven emlegetett tanítványát küldte maga helyett, aki minden valószínűség szerint előbb Budán, majd a király halála után az esztergomi érseki palotában dolgozott, ahol freskóinak egy része fenn is maradt. Balogh egy másik tanulmánya Ercole de Roberti ferrarai festő magyarországi munkásságáról szól, aki 1488-ban jött Budára a király meghívására s itt számos művet alkotott. A Mátyásnak dolgozó firenzei festők sorát végül Botticelli zárja le, akiről bebizonyosodott, hogy egy a király rendelkezésre Firenzében készülő, s ma is meglévő, pompás miseruha számára készített rajzokat.³⁵

Mátyás, ahol csak lehetett, a legjobb olasz műhelyekben dolgoztatott palotája számára. Régtől fogva tudta a kutatás, hogy a legdíszesebb Corvinák Attavante firenzei műhelyében készültek, s most már tudjuk, hogy a legdíszesebb textilek, köztük minden bizonnyal a király trónkárpitja számára is, Botticelli készítette a rajzokat. Ugyanez derül ki a budai palota belső famunkálatairól, a király termeinek pompás famennyezeteiről, intarziákban gazdag bútorairól. Voit Pál tanulmánya bebizonyította, hogy mindezeket a kor leg híresebb asztalosműhelye, Benedetto da Maianónak Firenzében a Via dei

³³ MELLER PÉTER: La fontana di Mattia Corvino a Visegrád. *Annuario dell'Istituto Ungherese di Storia dell'Arte di Firenze*. 1947. 47—73. — KRUNO PRIJATELJ: Ivan Duknović. Zagreb 1957. — BALOGH JOLÁN: Johannes Duknovich de Tragurio. *MúvtÉrt* 1959. 259—268.

³⁴ GEREVICH LÁSZLÓ: Johannes Fiorentinus und die pannonsche Renaissance. *AHistArt* 1959. VI. 309—338.

³⁵ BALOGH JOLÁN: Magister Albensis Fiorentinus. *Annuario dell'Istituto Ungherese di Storia dell'Arte di Firenze*. 1947. 74—80. — UŐ.: Ercole de Roberti a Buda. *AHistArt* 1959. VI. 277—281. — UŐ.: Botticelli-Zeichnungen für Strickereien. *AHistArt* 1959. VI. 299—308.

Servin levő műhelye készítette, s a mester Benedetto da Maiano azután személyesen is járt Budán, s irányította a helyben végzendő munkálatokat.³⁶ A Benedetto da Maiano által Budán szervezett asztalosműhely átvette az ő stílusát és technikáját, s azt elterjesztette Magyarországon. Ennek bizonyóságaként Voit a nyírbátori ferences templom számára készült s szerencsésen fennmaradt reneszánsz stallumokat hozza példának, melyek világosan őrzik Benedetto da Maiano műhelye kisugárzásának emlékét. Még meglepőbb eredményekre jutott Voit egy másik tanulmányában Mátyás majolikagyártó műhelyével kapcsolatban.³⁷ A budai ásatások szenzációs eredményei közé tartozik az addig teljesen ismeretlen budai majolikagyártás felfedezése. A budai műhely magas technikai és művészi színvonalú termékeinek számos töredéke került elő, sőt megtalálták a műhely, a kemence maradványait is. A leletek arról tanúskodnak, hogy Mátyás ez esetben is a legjobb helyre fordult: Faenzába, onnan hívott be mestereket, s a műhely élére is valamelyik faenzai mester került. Kezdetben a műhely főfeladata a királyi palota majolikapadlózatának az elkészítése lehetett, feltehetően ez tette kívánatosá a műhely felállítását is, de rövidesen sor került a dísz tárgyak készítésére is. Voit elemzése kimutatta, hogy néhány év múltán a műhely élére egy magyar mester került, s ezzel egyidejűleg annak tevékenysége is új elemmel bővült: megkezdte a budai palota majolika-kályháinak a készítését. Az olasz festett majolikát a magyar mesterek alkalmassá tették kályhacsempe céljaira, aminek érdekében komoly technológiai problémákat kellett megoldaniuk. A viszonylag nagyobb számban előkerült kályhacsempék alapján fogalmat lehet alkotni a vakítóan fehér, vagy pedig sok színben pompázó majolika-kályháról, melyek tele voltak domborművekkel, figurális díszítésekkel is. Az egyik fennmaradt ilyen kályhacsempe magát a királyt ábrázolja. Bár ez a műhely a király halála után megszűnt, hatása nem tűnt el, a XVI. századból és még későbbi időből az ország különböző helyein fennmaradt reneszánsz-kályhák őrzik emlékét.

Befejezve szemlénket a Mátyás korának reneszánsz művészetére vonatkozó kutatásokról, az említett tanulmányok néhány általánosító megállapítását kell még összegeznünk. Kiderül ezekből, hogy a nagy reneszánsz uralkodó nemcsak a legjobb külföldi, főleg olasz mesterek foglalkoztatására törekedett, hanem arra is, hogy helyi művészi központot hozzon létre. A korábban is ismert könyvfestő és könyvkötő műhely és a joggal feltételezett kőfaragó műhely mellé most már az intarziákat készítő asztalosműhelyt, s az Alpoktól északra eső első majolikagyártó műhelyt is oda kell számítanunk a budai udvar létesítményei közé. Az újabb kutatások azt is kimutatták, hogy e budai műhelyek olasz vezetés mellett kezdték meg működésüket, de részben már maguk az olasz művészek is igyekeztek a helyi sajátságokhoz és hagyományokhoz alkal-

³⁶ VOIT PÁL: Műhely a Via dei Servin. MúvtÉrt 1961. 97—130.

³⁷ VOIT PÁL (Holl Imrével közösen): Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye. BpRég 1956. XVII. 73—150.

mazkodni, részben pedig korán hazai mesterekkel társultak. Így munkásságuk nyomán kezdett egy budai művészi iskola kialakulni az építészetben, kőfaragásban, s az iparművészet különböző ágaiban. Így lehetővé válhat a magyar reneszánsz későbbi, XVI. századi, sokszor elszigeteltnek tűnő emlékeinek a meghatározása is. A budai iskola tevékenységének felderítésével a magyar művészettörténeti kutatás kezébe kapta a kulcsot a XVI. századi magyarországi reneszánsz művészet egész sor kérdésének a tisztázásához. Ennek a munkának jó része még hátra van; az elmúlt időszakban a magyar kutatók kevesebb figyelmet szenteltek a XVI. század, főleg a Mohács utáni időszak művészettörténeti vizsgálatára. Csak az e korabeli várépítkezésekről jelent meg néhány tanulmány.³⁸ Végül a budai iskola művészi munkájának nagy vonásokban való rekonstruálása nagy fontosságú a környező országok számos művészeti emlékének vizsgálata szempontjából is. Mindezek után érthető, hogy nagy várakozással nézünk az itt ismertetett munkában oroszán-részt vállalt Balogh Jolán sajtó alatt levő, több évtizedes munka eredményeként létrejött nagy monográfiája elé, mely „Mátyás és a művészet” címen nemcsak összefoglalja és rendszerezi az eddig tudottakat, de minden bizonnyal számos eddig nem sejtett meglepetést is tartogat.

*

Az 1520-as évek nagy történelmi megrázkódtatásai után a magyar reneszánsz legfontosabb új jelenségei: a magyar irodalmi nyelvnek a könyvnyomtatással szoros összefüggésben való kialakulása, a reformáció és a magyar nyelvű reneszánsz irodalom kivirágzása. Mindhárom kérdéscsoport vizsgálatában jelentős előrehaladás történt az elmúlt másfél évtizedben, főként a filológusok, irodalomtörténészek jóvoltából.

Az irodalmi nyelv kialakulása hosszú, több évszázados folyamat, mely a magyar esetében nem a reneszánsz korban kezdődött, s nem is ekkor fejeződött be. A reneszánsz, közelebről az 1530-as évektől a század végéig terjedő időszak azonban e folyamat méltán legfontosabb szakaszának tekinthető, amiben igen fontos része van a humanisták és a reformátorok magyar nyelv iránti érdeklődésének. Már a háború előtt kimutatta Turóczy-Trostler József,³⁹ hogy az 1530-as években került sor a magyar nyelv „felfedezésére”, ekkor jelent meg a magyar nyelv szabályainak megismerése iránti igény, ekkor vált a magyar nyelv tudományos érdeklődés tárgyává s ebben elsőrendű szerepe volt Erazmus és Melancthon tudós magyar tanítványának, Sylvester Jánosnak. A felszabadulás után a kérdés vizsgálatát mindenekelőtt Gerézdi Rabán kutatásai vitték előbbre.⁴⁰ Eredményei szerint a magyar nyelv iránti tudatos érdeklődés

³⁸ BALOGH JOLÁN: A magyarországi négysarokbástyás várkastélyok. MűvtÉrt 1954. 247—252. — GERÓ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.

³⁹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

⁴⁰ GERÉZDI RABÁN: Irodalmi nyelvünk kialakulásáról. Magyar Századok. Bp. 52—68.

több tényező hatására bontakozott ki. Egyrészt a Jagello-kor nemesi humanizmusának nacionalizmusa jutott el szükségszerűen a magyar nyelv iránti érdeklődéshez, másrészt a késő középkori magyar nyelvű kolostori irodalom fejlődésében jelentkezett a nyelvi színvonal emelésére irányuló fokozott igény, elsősorban a biblia magyar nyelvre való lefordításának érdekében. E belső indítékokon túl a kor magyar humanistái Erazmustól is a bibliának s más fontos műveknek anyanyelvre való lefordítására kaptak ösztönzést, s végül a reformáció, de főleg a Magyarországon leginkább népszerű Melanchtonnak a tudományos-pedagógiai programja is az anyanyelv művelésére ösztönzött. Mindezek a tényezők szinte összetalálkoztak az 1530-as években, s egyszerre s egymással szorosan összefonódva eredményezték a legkiválóbb humanistáknak a magyar nyelv tanulmányozására, a szentírás erasmusi szellemű, filológiai hűségű lefordítására és az e célokat szolgáló munkáinak immár a könyvnyomtatás útján való terjesztésére irányuló mozgalmát. Gerézdi helytálló koncepciójában a korábban is kiemelt Sylvester János mellett, illetve időben őt megelőzőleg döntő hely jut e folyamatban Pesti Gábornak. De Sylvester munkásságának további kutatásával sem maradt adós a tudomány. Balázs János tollából részletes monográfia készült életéről és működéséről.⁴¹ E könyvnek főleg Sylvester magyar nyelvtanának a vizsgálata terén vannak érdemei. Pontosan meghatározta az első magyar nyelvtan helyét az európai grammatikák történetében, s teljes részletességgel feltárta keletkezésének a krakkói és wittenbergi, Erazmus, illetve Melanchton szellemében fogant nyelvművelő és nyelvreformáló törekvésekkel való összefüggését.

Sylvester a nyomdatörténeti kutatásoknak is fontos témája volt az elmúlt másfél évtizedben: részlettanulmányok sora tette beható vizsgálat tárgyává az általa használt papírtól kezdve a betűtípusok és metszetek kérdésén át a sárvári nyomda működésének minden részletét. Különösen Varjas Bélának vannak jelentős érdemei a Sylvester-nyomda kutatásában, az eredményeket is ő foglalta össze.⁴² Sajnos, a többi fontos reneszánsz kori nyomda történetének a feldolgozása távolról sem haladt előre ennyire; néhány jelentős eredményt azonban fel tud mutatni az újabb kutatás. Kiemelkedik ezek közül a Hess András vállalkozását követő második magyarországi ősnymda felfedezése.⁴³ Ez az eddig ismeretlen műhely 1477–1480 körül, talán Pozsonyban működött. A legjelentősebb XVI. századi magyar nyomda, Heltai műhelye történetének tisztázásához több kisebb részlet-tanulmány járult hozzá, de a kolozsvári nyomda működésének monografikus feldolgozása még várat magára. A XVI.

⁴¹ BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp. 1958.

⁴² VARJAS BÉLA: A Sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai. ItK 1958. 140–151. — Uő: Sylvester János új testamentuma. (Kísérő tanulmány a könyv faksimile kiadásához.) Bp. 1960.

⁴³ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A második magyarországi ősnymda nyomai. MKsz 1958. 144–157. — FITZ JÓZSEF: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története 1526-ig. Bp. 1959.

századi magyarországi nyomdászat történetének főként egy eddig teljesen elhanyagolt fejezete terén történt a legtöbb előrehaladás: a könyvdíszítés, a könyvekben levő fa- és rézmetszetek vizsgálata terén. Soltész Zoltánné részlettanulmányok egész sorában foglalkozott egyes nyomdák metszetducainak, illetve egyes fametszőknek a kérdésével, s eredményeit végül összefoglaló monográfiában is rendszerezte.⁴⁴ Különleges könyvművészeti értékeket nem hozott felszínre igen alapos kutatómunkája, tisztázta azonban a kérdések, összefüggések egész sorát, bemutatva, hogy a magyarországi nyomdák számára készült fametszetek eredete általában bécsi, wittenbergi és krakkói előzményekre megy vissza. A további nyomdatörténeti kutatások számára nagy szolgálatot fog tenni a legrégebb magyar nyomtatványok faksimile kiadásait közreadó sorozat, a Varjas Béla által szerkesztett *Bibliotheca Hungarica Antiqua*. Ennek eddig öt kötete jelent meg, Sylvester János Ujtestamentum-fordításával az élen.

Az említett filológiai és nyomdásztörténeti kutatásokhoz szervesen kapcsolódik a magyar nyelvtörténet több művelőjének a munkássága. A magyar irodalmi nyelv kialakulásáról régebben az volt a felfogás, hogy az a XVI. század folyamán az északkeleti nyelvjárás győzelme után jött létre. Pais Dezsőnek a magyar irodalmi nyelv kialakulásáról szóló 1952-ben írott alapvető értekezése e hagyományos felfogással szemben azt az elméletet fejtette ki, hogy az irodalmi nyelv a magyarban a különböző nyelvjárások kiegyenlítődése útján alakult ki.⁴⁵ Ezt a koncepciót azóta több részlettanulmány igazolta, e nyelvi kiegyenlítődéshen a nyomdáknek és az egyre nagyobb tömeget jelentő világi értelmiségnek tulajdonítva a legnagyobb szerepet.⁴⁶

*

A magyar reformáció történetének hatalmas egyháztörténeti szakirodalma van, mely a rendkívül differenciált, majd minden reformációs irányzatnak helyt adó XVI. századi magyar vallásos küzdelmeknek s azok hatalmas művelődési szerepének sok-sok részletét tisztázta. Mivel a reformáció mozgalmi a magyar nyelvű irodalomnak eladdig nem tapasztalt felvirágzását hozták magukkal, és mivel a magyar reformáció vezető személyiségei szinte kivétel nélkül jelentős irodalmi munkásságot is kifejtettek, protestáns egyháztörténet és magyar irodalomtörténet régóta összefonódott a kor vizsgálatában. Horváth Jánosnak még a háború alatt írt, de csak 1953-ban megjelent nagy összefoglaló munkája⁴⁷ az 1526—1570 közötti évtizedek magyar irodalmáról szintén jórészt az egyháztörténeti kutatásokra épült. A reformáció vizsgálatának ez a

⁴⁴ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961.

⁴⁵ PAIS DEZSŐ: A magyar irodalmi nyelv. MTA I. OK 1953. IV. 425—466.

⁴⁶ MOLNÁR JÓZSEF: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527—1576 között. MKsz 1961. 422—431. — PAPP LÁSZLÓ: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp. 1961.

⁴⁷ HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1953.

csaknem kizárólag egyháztörténeti karaktere bizonyos egyoldalúságokra vezetett, és nemcsak a reformációt, de a vele összefüggő irodalmi fellendülést is elszakította a reneszánsztól és a humanizmustól. Mindez odavezetett, hogy bár a protestáns egyháztörténeti kutatás a háború után is mutatott fel eredményeket,⁴⁸ azokat a kutatásokat kell fontosabbnak tekintenünk, amelyek a magyar reformáció problémáit a reneszánsz fejlődésének szerves részeként igyekeztek megvilágítani. Mivel a világi történetírás képviselői Magyarországon a múltban is és jelenleg is kevés figyelmet fordítottak a reformáció vizsgálatára, a legtöbb új eredményt a filológusoknak, irodalomtörténészeknek köszönhetjük, akik a kor irodalmát kutatva nem zárkozhattak el az írók teológiai álláspontjának, reformátori tevékenységének vizsgálatától sem.

Az egyik számottevő eredmény a mezővárosok polgárosodó gazdaságának a magyar reformáció fejlődésében és elterjedésében való igen nagy szerepének a felismerése. Miközben a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások egyre meggyőzőbben mutatták ki ezeknek a mezővárosoknak a magyar reneszánsz egész korszakában, de különösen a Mohács utáni évtizedekben való rendkívüli fontosságát, az irodalomtörténeti vizsgálat ettől függetlenül, az irodalmi alkotások elemzésén keresztül jutott hasonló eredményre. A régebbi egyháztörténeti kutatás nagyjából tisztázta a városoknak, a nemesiségnek a szerepét a reformáció elterjedésében, a mezővárosok szerepével azonban nem számolt. Pedig kiderült, hogy a reformáció irodalmi produktumainak igen nagy része ez utóbbiakban született, s az ottani lakosság gondolkodását, felfogását tolmácsolja, miként a vezető magyar reformátorok is többségükben különböző gazdag mezővárosok papjai voltak. Összhangban a mezővárosokra vonatkozó történeti kutatások eredményeivel, ez a felismerés új távlatokat nyit a magyar reformáció társadalmi összefüggéseinek vizsgálata számára.⁴⁹

A másik fontos eredmény a vezető reformátorok munkássága és a humanizmus közti összefüggések sokoldalú feltárása. Hogy a fontosabbakat felsoroljam: Balázs János Dévai Bíró Mátyásnak a krakkói és wittenbergi humanista nyelvűvelő törekvésekkel való szoros kapcsolatait; Kardos Tibor a reformáció drámáinak humanista előzményeit; Bán Imre Melius Juhász Péter erős humanista műveltségét, s műveiben ennek gyakori megnyilvánulását; Koltay-Kastner Jenő pedig Bornemisza Péternek a humanizmussal való teljes összefonódottságát mutatta ki.⁵⁰ Két nagyobb igényű munka bizonyos általános következtetések levonására is törekedett. Gerézdi Rabán Székely István világ-

⁴⁸ KATHONA GÉZA: Karácsony György „szent hada”. 1569—1570. Egyht 1958. 265—280. — SÓLYOM JENŐ: Dévai Mátyás tiszántúli működése. Egyht 1959. 193—217.

⁴⁹ KLANICZAY TIBOR: A magyar reformáció irodalma. ItK 1957. 12—47.

⁵⁰ BALÁZS JÁNOS: Zur Frage des Erwachens der osteuropäischen Nationalsprachen. Deutsch—slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Berlin 1956. 33—73. — KARDOS TIBOR: A magyar vígjáték kezdetei. Zenetudományi Tanulmányok 1953. 133—168. — BÁN IMRE: Melius Juhász Péter. OrszOrvtKtK 1962. XX II. 252—280. — KOLTAY-KASTNER JENŐ: Bornemisza Péter humanizmusa. It 1953. 91—124.

krónikáját elemezve, nemcsak a tárgyalt író humanista indulását s a reformáció ügyét előmozdító valamennyi művének tudós humanista jellegét bizonyítja, hanem körütekintő vizsgálat alapján arra az eredményre jut, hogy a magyar reformáció egész első nemzedékében a legszorosabban összefonódnak a tudós humanista célkitűzések a reformátori hivatás vállalásával.⁵¹ A klasszika-filológus Borzsák István pedig, az antikvitás XVI. századi képét vizsgálva, Bornemisza Péter munkáin keresztül meglehetősen pontossággal kimutatja, hogy egy milyen széleskörű, de egyben mennyire egyoldalúan szelektált klasszikus ismeretanyag rejtőzik reformátor-íróink műveiben.⁵²

Humanizmus és reformáció összefüggéseinek a vizsgálatában a magyar reformáció legérdekesebb fejezetének, az antitrinitarizmusnak a kutatása hozta a legnagyobb meglepetéseket. A régebbi kutatás elsősorban Dávid Ferencnek a munkásságával foglalkozott, de kizárólag egyháztörténeti szempontból. A filológiai kutatás most egyrészt új részleteredményeket szolgáltatott életének és műveinek ismeretéhez, másrészt Erazmusnak Dávid tanai kialakulásában való szerepére mutatott rá, ezzel szorosan összekötve az erdélyi antitrinitarizmust a humanista hágyományokkal és előzményekkel.⁵³ A legjelentősebb eredményeket azonban Pirnát Antal könyve hozta,⁵⁴ amely bebizonyította, hogy szemben a korábbi felfogással az erdélyi antitrinitárius mozgalom igazi fénykora nem az 1560-as évek végére esett, hanem a 70-es évek első felére, amikor is a mozgalom tanításai — teológiai és filozófiai téren egyaránt — radikálisan továbbfejlődtek. Pirnát kolozsvári könyvtárakban kéziratban maradt ismeretlen művek egész sorát fedezte fel, elsősorban a két külföldről Kolozsvárra vetődött kiváló humanista gondolkodónak, Johannes Sommernek és Johannes Paleologusnak a munkáit. Sommer és Paleologus s a hozzájuk csatlakozó Dávid, valamint más erdélyi antitrinitáriusok a humanista szabadgondolkodás és a racionalizmus irányába mutató egészen merész elképzeléseknek adtak hangot magas intellektuális színvonalú műveikben, melyeknek ezután fontos helyük lesz az európai humanizmus történetében. Ehhez persze nem elég Pirnátnek igen alapos, bár a nemzetközi összefüggéseket nem mindig kielégítően tisztázó elemzése, ehhez ezeknek az izgalmas ismeretlen latin nyelvű műveknek a mielőbbi kiadása volna szükséges.

Végül a reformációra vonatkozó kutatások keretében irodalom- és zene-történészeknek, valamint egyháztörténészeknek közös munkaterületévé vált a XVI. századi protestáns énekeskönyveknek a vizsgálata. A kérdés fontosságát már régen felismerték, de a megbízható filológiai és zenetörténeti kutatások

⁵¹ Kísérő tanulmány Székely világkrónikájának faksimile-kiadásához. Bp. 1960.

⁵² BORZSÁK ISTVÁN: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960.

⁵³ GERÉZDI RABÁN: Erasmus és az erdélyi unitáriusok. It 1947. 9—20. — JENEI FERENC: Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái. ItK 1953. 205—209; 1954. 73—76.

⁵⁴ PIRNÁT ANTAL: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. Bp. 1961.

terén még sok a tennivaló. Ezért fontos eredmény annak kimutatása, hogy a legfontosabbnak tartott, állítólag 1592-ben megjelent nyomtatott énekeskönyv, melyet az egész későbbi fejlődés kiindulópontjának tekintettek, sohasem létezett.⁵⁵ Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban sor került a magyar reformáció egy igen érdekes alakjának, Újfalvi Imrének a vizsgálatára aki a magyar reformáció egész énekanyagát rendszerezte, a korábbi énekeskönyveket számbavette, s az énekekre vonatkozóan figyelemre méltó megállapításokat tett. Őt joggal a magyar reformáció első bibliográfusának és „irodalomtörténészének” tekintetjük, s írásai kulcsot adnak e legfontosabb korabeli irodalmi műfaj számos kérdésének megoldásához. A zenei kérdések terén Cs. Tóth Kálmán végzett derekas munkát, aki egy hatalmas kötetben közreadta a XVI. század összes fellelt magyar dallamait (ezek csekély kivétellel protestáns egyházi énekek dallamai), s monografikus teljességgel feldolgozta azok zenetörténeti összefüggéseit, valamint a reformációban betöltött szerepüket.⁵⁶

*

Az 1530-as évektől kezdve rohamosan fejlődő anyanyelvű reneszánsz irodalmat illetően a kutatásnak egy feltűnő aránytalansággal kellett számolnia. A régebbi kutatókat a század irodalmából elsősorban a reformáció mozgalmával összefüggő írók és művek érdekelték. Ezért az 1570-es évekig terjedő időszak irodalmi alkotásainak nagy részét tudományos igényű kiadásokban tették közzé, részlettanulmányok és monográfiák sokaságát hozták létre róluk, sőt Horváth János már említett összefoglalása révén sor kerülhetett egy nagyarányú szintézisre is. Igaz, hogy ennek a könyvnek szemlélete és rendszerezése erősen elavult már, mégis nélkülözhetetlen és biztos alapja a további munkának. Hiszen a teljes anyagot áttekinti, összegezi az addigi kutatásokat s számos írónak és műnek magas színvonalú irodalmi elemzését nyújtja. A század utolsó három évtizedének irodalmáról viszont sokkal kevesebb szövegkiadás és részlettanulmány készült, és semmiféle összefoglaló munka sem áll rendelkezésre. Ez az aránytalanság eleve meghatározta a háború utáni kutatás tematikai irányait: az 1570-ig terjedő időszakot illetően a Horváth által mellőzött jelenségek elemzése s műve egyoldalúságainak a korrigálása állt az előtérben, a későbbi évtizedeket tekintve pedig főleg Bornemisza és Balassi munkásságának sokoldalú vizsgálata.

Az előbbi periódusról Horváth részleteredményeire támaszkodva, sor került egy új koncepció kialakítására is. Míg Horváth részben a különböző főúri udvarok, részben pedig az egyes protestáns felekezetek szerint csoportosítva mutatta be a tárgyalt időszak irodalmát, ez az új szintézis-vázlat a reformáció irodalmának belső fejlődését igyekezett megrajzolni, erősen számolva a

⁵⁵ KLANICZAY TIBOR: Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ItK 1958. 152—169.

⁵⁶ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958.

mezővárosi polgárságnak a reformáció elterjedésében játszott fontos szerepével. Ezzel összefüggésben fokozottan előtérbe került a reformáció vallási, erkölcsi és társadalmi eszméit propagáló ének-költészet s különösen a kor legmarkánsabb és legeredetibb énekszerzője, Szkhárosi Horvát András. Ezek vizsgálata során fény derült a reformáció énekszerzésének a középkori magyar nyelvű költészetrel való szoros kapcsolataira, valamint sajátos ótestamentumi hangvételi stílusára.⁵⁷ Kiegészítették és továbbfejlesztették ezeket az eredményeket Varjas Béla kutatásai, amelyek a részben bibliai, részben világi tárgyú epikus énekek vizsgálatán keresztül a kor költészetének sajátos kétélűségét bizonyítják: irodalmi művek, melyeket nyomtatásban is kiadnak, de ugyanakkor dallam kíséretében éneklük is őket. Varjas mindezt jogosan, a legszélesebb nemesi és polgári olvasóközönségnek az igényeivel és helyzetével magyarázza. Ezek a rétegek a reformáció iskolapolitikája jóvoltából megtanultak már írni-olvasni, a literatúrával azonban még éppen csak hogy ismerkednek.⁵⁸ Végül a kor ének-költészetére vonatkozó tudásunkat nagyban kiszélesítette két eddig ismeretlen emléknek a váratlan felfedezése. Mindkettő az 1540-es évekből származik és egyedülálló a maga nemében. Az ún. *Szendrői hegedős ének* egy névtelen hivatásos énekmondó érdekes lírai-szatirikus verse;⁵⁹ a *Pajkos ének* pedig — a XVI. századi magyar folklór egyetlen hiteles egykorú emléke — zsványként élő kóbor katonák tetteinek balladás megéneklése.⁶⁰

A reformáció évtizedeinek drámai irodalmáról Kardos Tibor fejtett ki és próbált igazolni egy egészen új elképzelést több tanulmányban és egy a régi magyar drámai emlékek szövegét közreadó gyűjteményben.⁶¹ Főképpen a drámák műfaji meghatározása terén és a drámának a korabeli irodalomban betöltött helyét illetően fejtett ki meglepő álláspontot. A dráma műfaji kereteit ugyanis rendkívül rugalmasan értelmezve, párbeszédeket is magában foglaló epikus műveket, különböző dialógusokat, sőt egyes lírai verseket is drámának tekint, azon az alapon, hogy e szövegek is előadhatók dramatizálva, megfelelő gesztusokkal kísérve. A műfaji kategóriáknak e feloldása folytán a dráma a magyar irodalom legfontosabb, leggazdagabb műfajává lép elő az ő fejtegetései keretében, holott mind ez ideig a költészetet tekintette mindenki, és joggal, a magyar irodalom főerősségének. Kardosnak ez a szellemes és ötletes, de nagyon önkényes elmélete kedvező visszhangra talált a színházi körökben, a filológusok s a reneszánsz kutatói azonban kételkedéssel fogadták, sőt Pirnát Antal tollából éles bíráló cikk is jelent meg róla.⁶²

⁵⁷ VARGA JÓZSEF: Szkhárosi Horvát András. It 1955. 268—304. és a 49. jegyzetben idézett tanulmány.

⁵⁸ Lásd kísérő tanulmányát Heltai Cancionaléjának faksimile kiadásához. Bp. 1962.

⁵⁹ STOLL BÉLA: Szendrői hegedős ének. ItK 1953. 231—233.

⁶⁰ KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 54—63. — STOLL Béla: A Pajkos-ének és a népköltészet. ItK 1962. 180—192.

⁶¹ KARDOS TIBOR: A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez. MTA I. OK 1955. VII. 17—64. — Uő. Bevezetés a Régi magyar drámai emlékek I. kötetéhez. Bp. 1960. I. 7—192.

⁶² ItK 1961. 611—618. — KARDOS TIBOR válaszáat lásd: FK 1962. 327—338.

A háború utáni irodalomtörténeti kutatások végre méltó helyére állították Bornemisza Péter alakját. Az igen kevés korábbi munkával szemben újabban tanulmányok egész sora, legfontosabb művének, az *Ördögi kísértetek*-nek Eckhardt Sándor által elkészített kritikai kiadása⁶³ és két monográfia áll előtünk. Különösen Nemeskürty István kutatásait kell kiemelnünk, aki több részlettanulmány után összefoglaló monográfiát írt az író életéről és irodalmi munkásságáról.⁶⁴ Könyvének középpontjában az író egyénisége és prózai munkái állnak. E prózai művek többsége prédikáció-gyűjtemény, melyeket korábban egyszerűen a teológia hatáskörébe utaltak, Nemeskürty azonban a teológusok mögül most kihámozta a világ jelenségeire rendkívül érzékeny reneszánsz egyéniséget és a kitűnő prózaírót. Különösen figyelemre méltóak az *Ördögi kísértetek*-re vonatkozó elemzései: Nemeskürty találóan rajzolja meg azt a pszichológiai folyamatot, amely ezt a Bécsben, Wittenbergben és Padovában tanult tudós luteránus papot e megdöbbentő művének megírására, s főleg saját szexuális kísértéseinek lélektanilag mesteri módon való világgá kiáltására késztette. Nemeskürty vizsgálatai az érdekes eredmények ellenére inkább csak a kezdetet jelentik Bornemisza sok vonatkozásában rejtélyes alakjának és munkásságának a kutatásában. Támaszkodva Eckhardt Sándor *Ördögi kísértések*-kiadására, a kutatásnak még sok feladatot kell majd e téren megoldania. Borzsák Istvánnak más vonatkozásban már említett könyve Bornemisza antik ismeretanyagát regisztrálja, s főképpen az írónak Sophoklés görög szövege nyomán készült Elektra-átdolgozásáról szolgáltat fontos új filológiai eredményeket.

A magyar reneszánsz-irodalom kutatásának legnépszerűbb témája méltán Balassi Bálint (1554—1594) volt az elmúlt másfél évtizedben. A Balassi-kutatás nemcsak a felszabadulás előtti évtizedekben, hanem az utolsó húsz évben is Eckhardt Sándornak köszönhet a legtöbbet. 1913-ban megjelent első úttörő Balassi-tanulmánya óta már 1945-ig nagyszámú cikk és két könyv származott tőle, azóta pedig a költő műveinek első kritikai kiadását, s életrajzi, filológiai és irodalomtörténeti tanulmányok újabb gazdag sorozatát bocsátotta közre. Mindaz a sok jelentékeny eredmény, mely az utóbbi időkben másoktól származik, az ő munkásságára épül, azt fejleszti szervesen tovább. Feladat és eredmény pedig van bőven. Itt van mindenekelőtt a költő életrajza. Bár Eckhardt 1943-ban *Az ismeretlen Balassi Bálint* címen egész könyvet tett közzé, melyben szenzációs új levéltári anyag alapján a költő életének mennyi addig ismeretlen fontos részletét derítette fel, az életrajzi problémák még távolról sincsenek kiderítve. Balassi rendkívül zaklatott élete következtében a legkülönbözőbb hazai és külföldi levéltárakban bukkannak elő újabb és újabb

⁶³ Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955.

⁶⁴ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Adalékok Bornemisza Péter „Ördögi kísértetek” című művéhez. It 1951. — Uő.: Bornemisza stílusa. ItK 1955. 24—35. — Uő.: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959.

meglepő dokumentumok viselt dolgairól. Eckhardt több újabb tanulmánya alapul ilyen friss levéltári felfedezéseken,⁶⁵ s minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a jövőbeni kutatás e viharos életnek még jó néhány további ismeretlen fejezetét fogja felderíteni.

Bonyolult feladatok vártak tisztázásra a Balassi-filológia terén is, hiszen a Balassi versek szöveg hagyománya folytán a felszabadulás előtt még megbízható szövegkiadás sem állt rendelkezésre. Az eredmények között mindenekelőtt több eddig ismeretlen, elveszettnek hitt vagy csak csonkán ismert Balassi-írás felfedezését kell említenünk. Eckhardt Sándor a költőnek további ismeretlen leveleit találta meg; Stoll Béla felfedezte a költő egy sajátkezű verskézirátát;⁶⁶ Ján Mišianik jóvoltából pedig előkerült Balassi csak töredékesen ismert pásztordrámájának teljes szövege is.⁶⁷ A felszabadulás utáni Balassi-kutatások igazi alapját Eckhardt kritikai kiadása vetette meg, amely első ízben tett kísérletet a Balassi-szövegek eredeti alakjának a variánsok alapján való helyreállítására.⁶⁸ Ezzel azonban a szövegkritikai munka inkább csak megkezdődött. Eckhardt eljárása, megoldásai nem minden esetben bizonyultak helytállóaknak, amint azt többen kimutatták. Maga Eckhardt saját és mások újabb észrevételei alapján két újabb kiadást rendezett már sajtó alá a költő műveiből, mindkét esetben tovább helyesbítve Balassi verseinek szövegét. A kritikai kiadásból még hiányzó pásztordráma szövegét is Eckhardt adta ki, immár három kiadásban.⁶⁹ A szövegkritika mellett a filológiai kutatás másik célja a Balassi-versek kronológiájának a megállapítása volt. A kritikai kiadásnak, majd ezt követően mások tanulmányainak sikerült már megközelítő pontossággal megállapítani a versek időbeli sorrendjét, néhány bizonytalan pontot hagyva azonban még a későbbi kutatás számára is.⁷⁰ Balassi forrásainak a kutatása volt a filológiai munka harmadik területe. Mivel a régebbi időszakban ezen a téren érte el a kutatás a legtöbb eredményt, ez a feladatkör kevésbé állt előtérben, újabb kutatások azonban itt sem hiányoztak: Balassi törökből fordított, illetve délszláv példaképek nyomán írt verseinek a kérdését sikerült tisztázniuk a megfelelő szakembereknek, s komoly erőfeszítések történtek a

⁶⁵ ECKHARDT SÁNDOR: *Uralkodók harca a fogoly Balassi Bálintért*. It 1950. 2. sz. 60—64. — *Uő.*: *Balassi Bálint érsekújvári kalandja*. It 1955. 445—454. — *Uő.*: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*. Bp. 1957. — *Uő.*: *Balassi Bálint utolsó hadjárata*. ItK 1959. 485—487. — *Uő.*: *Pozsgai Gáspár, Balassi horvát nevelője és barátja*. ItK 1962. 733—736.

⁶⁶ STOLL BÉLA—PAIS DEZSŐ: *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei*. MNy 1952. 166—175.

⁶⁷ JÁN MIŠIANIK—ECKHARDT SÁNDOR—KLANICZAY TIBOR: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. Bp. 1959.

⁶⁸ *Balassi Bálint összes művei*. I—II. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1951—1955.

⁶⁹ *Költői műveinek és drámájának utolsó teljes kiadása: Balassi Bálint összes versei és szép magyar komédiája*. Bp. 1961.

⁷⁰ BÓTA LÁSZLÓ: *Balassi istenes verseinek kronológiájához*. ItK 1954. 420—429. — KLANICZAY TIBOR: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK 1957. XI. 265—338.

Balassi által ismert s versei formájának, ritmikájának mintájául szolgáló dallamok felderítésében is.⁷¹

A legfontosabb eredmények Balassi munkásságának kritikai, esztétikai vizsgálatában születtek. Több tanulmány az eddigi eredmények összefoglalására, Balassi életműve egészének a jellemzésére törekedett.⁷² Eckhardt Sándor három fontos dolgozata a költőnek eddig mellőzött vagy ismeretlen műveit vizsgálta: *A beteg lelkeknek való füves kertecske* című vallásos prózai könyvecskét, a Stoll Béla által felfedezett sajátkezű Balassi vers-kéziratot, valamint a Ján Mišianik felfedezése nyomán immár teljes szövegében ismertté vált pásztordrámát.⁷³ Főként a vers-kézirattal kapcsolatban jutott Eckhardt fontos eredményekre, megállapítva, hogy a költő a hagyományos magyar énekelt vers művelésétől fokozatosan haladt az egyre tömörebb, egyre kidolgozottabb epigramma-költészet felé s ars poeticáját élete végén a szenvedélyes lírai önkítárulkozás helyett már elsősorban a tökéletesen kidolgozott zárt formák tudós kultusza jellemezte. Balassi poetikájáról szóló véleményét Eckhardt végül egy további tanulmányban összegezte, rámutatva a nagy költő lírájának tudós, petrarkista jellegére.⁷⁴

Ezeknek az előzményeknek az alapján került sor egy a Balassi egész költői fejlődését újszerűen bemutató lélektani-esztétikai fejlődésrajz kidolgozására.⁷⁵ Ez a nagyobb tanulmány elsősorban a szerelmi költeményekre helyezi a fő súlyt, melyek ugyan többségben vannak a költő életművében, mégis jó ideje a kutatók több figyelmet szenteltek vitézi és vallásos verseinek. Balassi azonban mindenekelőtt szerelmi költő s többi műveit is csak szerelmi költészetének oldaláról nézve érthetjük meg. A tanulmány legterjedelmesebb része a Júlia-ciklust elemzi, igyekezve felderíteni e sokat vitatott mű keletkezési folyamatát, megállapítva, hogy a magyar költő mintaképei elsősorban Janus Secundus Julia-elégiai voltak, s kimutatva az ugyanezen idő tájt írt pásztordrámájának a ciklus kompozíciójára gyakorolt hatását. A Júlia-ciklus elemzése arra a következtetésre vezetett, hogy ez az alkotás a magyar reneszánsz irodalom csúcsa, a magyar irodalom ezzel produkálta az egyetemes irodalmi fejlődés keretében is számottevő első remekművét. Az újabb Balassi-kutatások utolsó állomása végül Gerézdi Rabán *A magyar világi líra kezdetei* című könyvének a

⁷¹ NÉMETH GYULA: Balassi Bálint és a török költészet. Magyar Századok. Bp. 1948. 80–100. — Uő.: Balassi Bálint török verseihez. ItK 1954. 386–392. — SZABOLCSI BENCE: Vers és dallam. Bp. 1959. 92–114. — VUJCSICS D. SZTOJÁN: Balassi Bálint délszláv versformái. FK 1961. 117–126.

⁷² TOLNAI GÁBOR: Balassi Bálint ünnepére. Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 2–22. — BÁN IMRE: La poésie humaniste hongroise au XVI^e siècle: Valentin Balassi. ALitt 1960. III. 113–130.

⁷³ ECKHARDT SÁNDOR: A füves kertecske. ItK 1954. 373–385. — Uő.: Jegyzetek a Balassi-verskézírathoz. It 1954. 274–282. — Uő.: bevezető tanulmány a 67. jegyzetben idézett kötetben. 35–48.

⁷⁴ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint írói szándéka. It 1958. 339–349.

⁷⁵ KLANICZAY TIBOR: A szerelem költője. MTA I. OK 1961. XVII. 165–246.

szerelmi költészetről szóló fejezete.⁷⁶ Ebben Balassi lírájának hazai előzményeit mutatta ki, bebizonyítva, hogy a magyar szerelmi költészet legrégebb emlékei, az ún. virágénekek nem a folklór termékei, mint eddig, a forrásokat félreértve hitték, hanem a nemesi szerzők igényes műköltői alkotásai, melyektől egyenes út vezet a már Balassi előtt kialakuló reneszánsz petrarkista, udvari jellegű szerelmi lírához. Gerézdi meggyőzően jelölte ki Balassi helyét a reneszánsz udvari költészet keretében s meglepő eddig mellőzött tényeket sorakoztatott fel a XVI. század végi magyarországi arisztokrata udvari életnek a fejlettségéről s ebben a költészet igen nagy elterjedtségéről és magas színvonaláról.

Az újabb tanulmányoknak sikerült bemutatni, hogy Balassi nem előzmények nélküli és elszigetelt jelenség a magyar reneszánsz irodalmában; egyremásra derítette fel a kutatás eddig ismeretlen elődeit és társait (Eckhardt a költő apjának, Balassi Jánosnak egy frivol szerelmi versét is megtalálta!), akik ugyan elmaradnak Balassi művészi színvonalától, költészetének létrejöttét azonban teljesen érthetővé, megmagyarázhatóvá teszik. Balassi Bálint életművének vizsgálata terén a kutatás tehát igen nagy lépésekkel haladt előre, előkészítve egy még megírásra váró nagy összefoglaló monográfiát. A Balassikutatás ezen túlmenően az egész magyar reneszánsz jobb megértését is elősegítette, lehetővé tette annak felismerését, hogy a magyar reneszánsz kultúra igazi kivirágzása a XVI. század utolsó évtizedeiben következett be.

*

A felszabadulás utáni magyar reneszánsz kutatásnak egy eddig teljesen új, korábban sohasem művelt ága a késő reneszánsznak, s ezzel kapcsolatban a manierizmusnak, illetve reneszánsz és barokk érintkezésének a vizsgálata. Korábban azért sem kerülhetett erre sor, mivel a magyar reneszánsz időbeli keretei nem voltak tisztázva, s a magyar reneszánsz igazi virágzását nem a XVI. század végén, Balassi korában, hanem még a XV. században, Mátyás király évtizedeiben jelölték meg. A magyar reneszánsz fejlődésének az utóbbi évtizedben kialakult helyes koncepciója terelte a kutatás figyelmét a XVII. század első évtizedeire, a reneszánsz kultúrának Balassi munkásságát követő átalakulásának és hanyatlásának a periódusára.

Ismertetésünk elején a gazdaságtörténeti kutatások eredményeként hangsúlyoztuk, hogy a magyar főuraknak a század végére sikerült gazdasági, társadalmi és politikai hatalmukat stabilizálni az ország megmaradt részein. A századforduló éveiben azonban ezt a kialakult konszolidációt az újabb nagy török háború, valamint a Habsburg udvar erőszakos abszolutisztikus és ellenreformációs törekvései alapjaiban rendítették meg. Az így kialakult súlyos válság végül a magyar arisztokrácia és a Habsburg udvar kiegyezésével ért

⁷⁶ A 15. sz. jegyzetben idézett mű. 266—303.

véget, 1608-ban. Ez a kiegyezés megpecsételte a magyar reneszánsz sorsát is, a reneszánsz műveltségű protestáns arisztokráciát érdekeltté tette a Habsburg-abszolutizmus erősítésében, az ellenreformáció támogatásában s az így kialakult új helyzetben igényeinek és érdekeinek már a barokk kultúra felett meg. E bonyolult történeti fejlődés részleteit, az európai politikával s a harmincéves háborúval való összefüggéseit és e történeti eseményeknek a magyar barokk kialakulásában való szerepét több tanulmány tárta fel az újabb esztendőkből.⁷⁷ Ezekből világossá vált, hogy a XVII. század első harmadát Magyarországon a reneszánsz kultúra utolsó évtizedeinek s ezzel egyidejűleg a barokk kialakulása korának kell tekintetnünk. A század első éveit óta egyre erősödő barokk irányzat mellett a kutatás e periódus legjellemzőbb sajátágaiként ideológiai téren a sztoicizmust, művészi téren pedig a manierizmust ismerte fel. A reneszánsz kultúra (ekkor már leginkább hangadó) arisztokrata-nemesi köreiből terjedt el a sztoicizmus is és a manierizmus is, jól kifejezve e társadalmi rétegnek a századforduló idején kialakult átmeneti válsághangulatát. Az új kutatások részletesen kimutatták Justus Lipsius műveinek rendkívüli hatását a korabeli magyar szellemi életre, különösen a magyar államelmélet és a költészet fejlődésére.⁷⁸ Másrészt a kutatások, legalábbis az irodalomtörténetiek, a manierizmusban a késő reneszánsz fontos stílusirányzatát ismerték fel, az erről folyó nemzetközi vitában azokhoz csatlakozva, akik a manierizmust még a reneszánszhoz tartozó jelenségnek tekintik. A művészettörténészek azonban érthetetlenül idegenkednek a manierizmus kategóriájának bevezetésétől, a XVII. század kezdetétől fogva a magyarországi művészi alkotásokat mind a barokk kereteibe sorolják, noha a magyar barokk művészetről újabban megjelent értékes monográfiák szerzői maguk is minduntalan kénytelenek elismerni, hogy a század első felében keletkezett művészeti alkotásokban még igen kevés barokk elemet lehet felfedezni.⁷⁹ Az irodalomtörténet oldaláról elhangzó kritikai megjegyzések rá is mutattak, hogy ezek a barokk szempontjából felette problematikus alkotások a manierista művészet jellegzetes termékei.

A késő reneszánsz és a manierizmus problémájának a felvetését és kidolgozását az irodalomtörténészek számára néhány nagy jelentőségű új szövegkiadás tette lehetővé. Eckhardt Sándor kiadta — a korábbi kutatás által méltatlanul mellőzött — Rimay János összes műveit.⁸⁰ Eckhardt e kritikai kiadása

⁷⁷ WITTMAN TIBOR: Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez. 1606—1618. A UnivSzeg Sectio Hist. 1959. — MAKKAJ LÁSZLÓNAK a 8. sz. jegyzetben idézett tanulmánya. — KLANICZAY TIBOR: A magyar barokk irodalom kialakulása. ItK 1960. 319—341, 443—461.

⁷⁸ WITTMAN TIBOR: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J. Lipsius. FK 1957. 53—66. — ANGYAL ENDRE: Európai manierizmus és magyar irodalom. ItK 1959. 95—101. — KLANICZAY TIBOR: A magyar későreneszánssal kapcsolatos problémák (Stoicizmus és manierizmus). It 1960. 41—61.

⁷⁹ GARAS KLÁRA: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. — Aggházy MÁRIA: A barokk szobrászat Magyarországon. I—III. Bp. 1959.

⁸⁰ Rimay János összes művei. Kiad. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1955.

igen nagy filológiai teljesítmény, mert a kéziratok Rimay verseit más gyengébb költők műveivel összekeverve őrizték meg s az irodalomtudomány erről nem tudva, ezt az igen heterogén anyagot együttesen Rimaynak tulajdonította, s így nem tudott vele mit kezdeni. Eckhardt példás pontossággal választotta el Rimay hiteles alkotásait kortársaiétól és utódaiétól, bár kiadása a hiteles Rimay versek szövegkritikája, valamint kronológiájuk megállapítása tekintetében nem kis korrekciókra szorul. E kiadással egyidőben megindult a *Régi magyar költők tára* XVII. századi sorozatának a kiadása.⁸¹ A sok évi levéltári és könyvtári gyűjtőmunka eredményei alapján húsz vastos kötetre tervezett sorozatból eddig három jelent meg, melyek a század elejének költői emlékeit tartalmazzák. E nagy filológiai apparátussal ellátott kötetekből eddig kiadatlan versek és ismeretlen költők egész sora tűnt elő, érdekes költők eddig szétszórta versei kerültek végre egymás mellé.

E kiadások irodalomtörténeti tanulságainak levonását a kutatás természetesen éppen csak hogy megkezdte. Az érdeklődés előterében természetesen Rimay János áll, miután Eckhardt kiadásának lapjairól egy rendkívül markáns, sztoikus szemléletű manierista lírikus lépett a kutatók elé. A manierista próza vizsgálata sem hiányzott: különösen Bán Imrénék Prágay András Guevara-fordításáról adott kitűnő stílus elemzése járult hozzá annak megismeréséhez.⁸²

Az újabb kutatások fényében rajzolódta ki világosan a magyar késő reneszánsz másik, protestáns polgári irányának a körvonalai. Ennek a kálvinista jellegű irányzatnak a képviselői közül az utóbbi évek kutatását főleg Szenczi Molnár Albert és Szepsi Csombor Márton munkássága érdekelte. Tolnai Gábor, Turóczi-Trostler József, Bán Imre és Kovács Sándor Iván több értékes tanulmányban járultak hozzá műveik, igen kiterjedt külföldi kapcsolataik, valamint a hozzájuk tartozó literátor-kör jobb megismeréséhez.⁸³

*

Hosszúra nyúlt szemlénk utolsó állomásaként azt kell még összefoglalnunk, hogy mi újat hozott az utóbbi évek kutatása a magyar reneszánsz nemzetközi összefüggéseinek, európai helyének megvilágítása terén. A történeti kutatásoknak azt az eredményét, hogy Magyarország a középkor végétől kezdve egy a nyugat-európaiktól fokozatosan eltérő kelet-európai gazdasági és

⁸¹ *Régi magyar költők tára*. XVII. század. I—III. Szerk. KLANICZAY TIBOR és STOLL BÉLA. Bp. 1959—1962.

⁸² BÁN IMRE: „Fejedelmek serkentő órája”. It 1958. 360—373.

⁸³ TOLNAI GÁBOR; Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. It 1953. 321—337.—Uő.: Molnár Albert éneke. MTA I. OK 1958. XIII. 95—112.—TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. It 1953. 321—337.—BÁN IMRE: Szepsi Csombor Márton Párizsban. ItK 1956. 263—269.—KOVÁCS SÁNDOR: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. AUnivSzeg Sectio Litt. 1958. 51—60.—Uő.: Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. FK 1960. 67—78.

társadalmi fejlődésnek az útján haladt, a kultúra, az irodalom és a művészet vizsgálata is igazolta. Bármennyire szoros összefüggései is vannak a magyar reneszánsznak Itáliával, Németországgal és más nyugat-európai országokkal, legközelebbi rokonsága a környező horvát, lengyel, cseh kultúrában, és a Németország többi részétől elkülönülni kezdő osztrákban keresendő.

Történeti fejlődésében nézve, a reneszánsz kezdetén a részben horvát közvetítéssel, részben közvetlenül jelentkező olasz hatás a legfontosabb. Erre vonatkozó ismereteinket a humanizmust illetően legutóbb Kardos Tibor egyik tanulmánya sikeresen összefoglalta.⁸⁴ A művészettörténeti kutatásokból az is kiderült, hogy az olasz ösztönzések segítségével hamarosan egy magyarországi művészeti központ kezdett kialakulni már a XV. század végén, amely jelentős kisugárzó hatással volt a környező országokra is. Nagyon jellemző a Balogh Jolán, Voit Pál és Gerevich László által kimutatott ama tény, hogy a Budán és Esztergomban dolgozó részben olasz, részben hazai művészek nagy számban költöztek át Ausztriába, illetve Lengyelországba, s ott a budai iskola szellemében és stílusában dolgoztak.⁸⁵ Különösen a lengyel reneszánsz köszönhet igen sokat a budai királyi udvar példájának, aminek a lengyel kutatás is igen nagy fontosságot tulajdonít.⁸⁶ Ugyanígy magyar, horvát, lengyel, cseh és bécsi humanisták szoros együttműködését dokumentálja a Konrad Celtis által alapított Sodalitas Litteraria Danubiana is, melyről V. Kovács Sándor Taurinus-tanulmánya szolgáltat új ismereteket. A magyar humanizmus XVI. század eleji európai kisugárzását a legpregnansabbban Gerézdi Rabánnak Janus Pannonius fortune littéraire-jéről írott tanulmánya dokumentálja.⁸⁷ Ebben ugyanis bemutatja, hogy Janus Secundus fellépéséig nemcsak a lengyel és bécsi, de a strassburgi német humanisták is Janus Pannoniust kiáltották ki az Itálián kívüli latin humanizmus legjobb poétájának. Mindezek a jelenségek jól mutatják, hogy a Mátyás uralkodása alatt viszonylag korán kibontakozó magyarországi reneszánsz milyen fontos kezdeményező szerepet töltött be nemcsak Kelet-Európában, de általában az Alpoktól északra.

A budai központ széthullása s a Magyarországot ért történelmi katasztrófák miatt azonban ezt a szerepét nem folytathatta a későbbiekben, ellenkezőleg, ezután a magyar szellemi és irodalmi fejlődésnek kellett a többi országhoz igazodnia. De már nem elsősorban Itáliához, hanem azokhoz a környező központokhoz, melyekben a reneszánsz kibontakozását eredetileg a magyar példa segítette elő. A XVI. század húszas—harmincas éveiben Bécs és Krakkó a magyar humanizmus két inspiráló központja, s Erazmusnak a magyar szellemi életben ez idő tájt betöltött szerepe is, a kevés közvetlen kapcsolattól

⁸⁴ KARDOS TIBOR: A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege. MTA I. OK 1961. XVII. 113—138.

⁸⁵ Lásd fentebb idézett műveiket.

⁸⁶ J. DĄBROWSKI: A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai. MűvtÉrt 1956. 31—36.

⁸⁷ Lásd a 21. sz. jegyzetet.

eltekinve, főként e két közép-európai város híres egyetemén keresztül érvényesült. Bécs és Krakkó a magyar humanizmus, majd a meginduló reformáció fejlődésében egészen az 1550-es évek végéig megőrizték szerepüket, de közben egyre inkább Wittenberg, különösen pedig Melanchton személye került előtérbe. Jól mutatják ezt a fejlődést Waldapfel Józsefnek a krakkói egyetem szerepéről, Gerézdi Rabánnak az erasmista nyelvvelőkről s Balázs Jánosnak a kelet-európai nemzeti nyelvek ébredéséről szóló tanulmányai.⁸⁸ Mialatt az európai reneszánsz és humanizmus súlypontja Franciaországba és Németalföldre toldott át, a magyar szellemi élet is errefelé kezdett tájékozódni. Miközben a reformáció hirdetői, írói az egyre provinciálisabbá váló Wittenberg-től nyerték szellemi táplálékukat, addig a legkitűnőbb tudósok és írók (mint Sambucus, Balassi, Rimay) a németalföldi humanizmus legjobbjával kerestek kapcsolatot.⁸⁹ Emellett végig az egész XVI. században a legszorosabbak maradtak a lengyel kapcsolatok is. Az antitrinitárius mozgalom központjának Erdélybe való átkerülése, majd Báthori István lengyel királlyá való emelkedése különösen elősegítette a lengyel és magyar reneszánsz közötti szoros érintkezést és a kölcsönös hatásokat.

A kedvezőtlen feltételek ellenére a magyar reneszánsz a XVI. században is tudott néhány esetben fontos kezdeményező szerepet betölteni és teljesen eredetit alkotni. E jelenségek közé kell sorolni Sambucus úttörő, s a magyar tudomány által kellően még fel nem dolgozott filológiai munkásságát, az Erdélyben virágzó és Pirnát Antal könyve nyomán oly meglepő gazdagsággal megismert erdélyi antitrinitarizmust és Balassi Bálint klasszikus értékű költészetét.

Ami a kései reneszánszt illeti, mint láthattuk, élesen kettévált a Justus Lipsiust követő udvari-nemesi humanizmus és a továbbra is német kapcsolatok alapján fejlődő polgári késő humanizmus. Szenczi Molnár és a XVI. század elejének többi neves polgári humanista írója Németország ekkori legfejlettebb szellemi centrumával, Heidelberggel tartott kapcsolatot. A heidelbergi szellemi élet oly érdekes magyar kapcsolatait Turóczi-Trostler József egyik izgalmas tanulmánya tárta fel teljes szélességében az elmúlt évtizedben.⁹⁰

*

Ha összegezni akarnók a felszabadulás utáni magyar reneszánsz kutatás áttekintésének tanulságait, jellemezve e kutatás fő célkitűzéseit és eredményeit, a következőket állapíthatjuk meg. A kutatómunka egyrészt az új anyag, új források feltárására, publikálására, a tisztázatlan részletek kidolgozására

⁸⁸ WALDAPFEL JÓZSEF: A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában. EPhK 1946. 27—45.

⁸⁹ KLANICZAY TIBOR: L'humanisme néerlandais et la poésie de la Renaissance hongroise. De Nieuwe Taalgids (Groningen) 1961. 302—311.

⁹⁰ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. FK. 1955. 9—19, 139—162.

irányult. Másrészt a korábbi zűrzavarhoz képest kialakultak a XV. század közepétől a XVII. század 30-as éveig terjedő egységes reneszánsz korszak körvonalai. Sőt nagyjából tisztázódott annak belső periodizációja is, amit a következőképpen foglalhatunk össze: 1450-től 1490-ig a Hunyadi-ház által támogatott udvari reneszánsz virágzott; az 1490-től 1526-ig terjedő Jagelló-korszakra a főpapi központok művészpártolása és a nemesi latin nyelvű humanizmus nyomja rá bélyegét; az 1526-tól 1570-ig terjedő időszak, a reformáció évtizedei, amikor a mezővárosi polgárságnak és a fejlett Kolozsvárnak van kiemelkedő szerepe; az 1570–1600 közötti periódus az arisztokrata udvari reneszánsz fénykora; és végül a fejlődést az 1640-ig elnyúló kései reneszánsz zárja le. A körvonalalaiban kialakult reneszánsz korszakot az utóbbi másfél évtized magyar kutatása, a marxista szemléletből következően, a gazdasági jelenségektől az ideológiaiakig mint szorosan összekapcsolódó organizmust próbálta megérteni, döntő szerepet szánva a gazdasági és társadalmi folyamatok elemzésének. Végül a magyar reneszánsz-kutatás erőfeszítése igen határozottan arra is irányult, hogy a magyar reneszánsz jelenségeit összhangba hozza az európai reneszánsz általános jelenségeivel és ezen belül különösen a közép-, illetve kelet-európaiakkal. Mindez együttvéve a magyar reneszánsz nagy szintézisének megalkotása felé való törekvést mutatja.

Ettől a szintézistől természetesen egyenlőre még távol vagyunk. Áttekintésünkben is nyilvánvaló, hogy bizonyos területek kutatása igen elmaradott vagy pedig szinte hiányzik. Így elmaradott a magyar reneszánsz filozófiatörténeti vizsgálata, bár a neoplatonizmus, az antitrinitáriusok racionalizmusa és a sztoicizmus vonatkozásában történtek komoly erőfeszítések. Hasonlóképpen nem sok az, amit a magyar kutatás az utóbbi években a reneszánsz-kori politikai elmélet vizsgálatában felmutathat, a jogtörténeti kutatások pedig szinte teljesen hiányoznak. Az irodalomtörténeti és művészettörténeti kutatások öröndetes fejlettsége és gazdag eredményei pedig nem kárpótolnak a zenetörténeti és színháztörténeti vizsgálatok elégtelenségéért, eredményeinek vitathatóságáért. S végül igen sok tennivaló volna a magyar reneszánsz iskolatörténetének, valamint a kor mindennapi élete vizsgálatának a terén.⁹¹

⁹¹ Cikkem 1963 elcájén készült; néhány azóta megjelent fontos munkáról ezért nem történik benne említés. Bibliográfiai teljességre azonban a korábbi évek szakirodalmában sem törekedtem.